

VAN MENSEN & DINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSCULTUUR

IN VLAANDEREN

Driemaandelijks tijdschrift
14e jaargang nr IV - 2016
retouradres : Clarissenstraat 14,
9000 Gent

AFGIFTEKANTOOR GENT X
P.B. - X3/8152 - P 911181

WOORD VOORAF

Beste lezer,

Dit is alweer het laatste nummer van het jaar. Met de komst van de Sint werd een boeiende volkskundig geïnspireerde discussie opgerakeld, die ons volkskundig dossier over de Sint en Piet uitvoerig aandikt. Het opzetten en versieren van de traditionele kerstboom komt eveneens dichterbij, net zoals de onvermijdelijke cadeaunjacht. Ik durf alvast een lidmaatschap van de KBOV aan te bevelen voor u en al uw volkskundeminnende familieleden en vrienden.

In dit nummer neemt Danny Mattens ons mee in de wereld van het dienstpersoneel. Verder kroop ook bestuurder Barbara Vos in de pen over het fascinerende onderwerp 'post-mortemfotografie' en volgen we de tocht van eikelvarkens onder de deskundige leiding van Ernest Eylenbosch, die al in de jaren 1960 voor ons blad schreef. Ook Driekoningen komt aan bod in een bijdrage van Jan Bouckaert en van Hector Defoort brengen we een tijdsblik over de gevaren van het alcoholisme uit een boekje van 1902, getiteld 'Fortuin van de geneesheer'.

De KBOV zelf komt eveneens ter sprake in dit nummer: we halen herinneringen op met twee veteranen in de kantslooskunst en plaatsen een aantal bijzondere giften aan onze bibliotheek in de kijker.

Daarnaast is er in dit nummer ook een rol voor u weggelegd. Zoals iedereen nu stilaan weet, staan grote veranderingen op het stuk van de persoonsgebonden materies in de cultuursector dus ook in de erfgoedsector te wachten, waarbij de financiële steun wordt weggesneden. Cultuur is geen commercieel product. Ook niet in deze geglobaliseerde wereld van continenten overschrijdende handelsverdragen. Wij zijn een lokaal gebiologeerd product dat zijn grenzen kent en wat de toekomst ons zal brengen is momenteel koffiedik kijken. Staan wij hier aan de grens van ons voortbestaan? Nee, dit aanvaarden wij niet en we zullen strijdvaardig naar nieuwe mogelijkheden zoeken. Wij hopen dat u ons hier strijdvaardig en gul wil bijstaan o.a. door de bijgevoegde vragenlijst in te vullen. Dit kan op papier maar eveneens digitaal via de op het formulier vermelde link. De vragenlijst is kort (invullen neemt slechts een paar minuten in beslag) maar is voor ons van wezenlijk belang. Om de KBOV relevant te houden in deze veranderende tijden horen we graag uw mening en waaraan u belang hecht, op die manier wil de KBOV u ook in de toekomst blijven aanspreken.

Namens de KBOV wens ik u en uw familie fijne feestdagen en hoop ik u te mogen verwelkomen op één van de op stapel staande activiteiten van de KBOV in het nieuwe jaar.

Freya Vancraeynest
Voorzitter KBOV

DIENSTPERSONEEL BIJ ELITEHUISHOUDENS IN VLAANDEREN IN DE ACHTTIENDE EN NEGENTIENDE EEUW

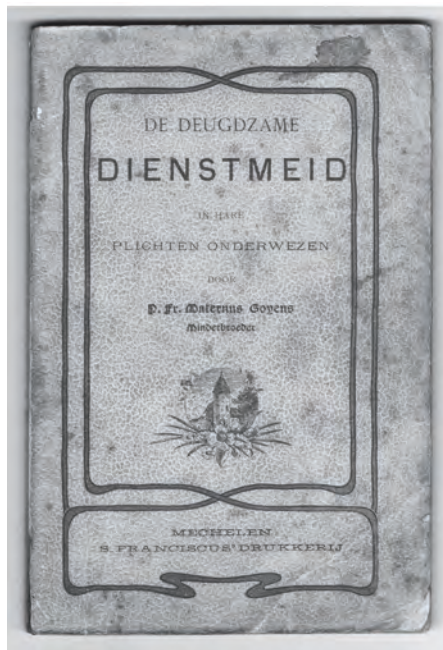
Danny Mattens

La domesticité a été envisagée comme une conséquence nécessaire de la civilisation.

Inleiding

Het citaat hierboven uit de verzameling juridische teksten 'Pandectes Belges', 1889, p. 1186, aangehaald in de licentiaatsthesis van Carl Schelstraete, wil ons bijbrengen dat dienstpersoneel onmiskenbaar geacht werd opdat de bevolkingselite zich optimaal zou kunnen ontwikkelen (1). De superioriteit die de rijke lui zich toedichtten haalden zij veelal uit de katholieke regeltjes. Die regeltjes die hen het best uitkwamen natuurlijk. In *De deugdzame Dienstmeid* uitgegeven in 1901 lezen we 'Alle gezag komt van God ... De meesters zijn Gods plaatsvervangers. Daarom hebben zij recht op uwen eerbied. Aan dien eerbied te kort blijven is God zelve te kort doen' (afb. 1 en 2) (2).

2

Afb. 1.

Derde Deel. Plichten jegens de Meesters

1. Eerbied	.	.	.	.	.	.
2. Liefde	.	.	.	.	.	.
3. Verkleefdheid	.	.	.	.	.	.
4. Loon der verkleefdheid	.	.	.	.	.	.
Voorbeeld	.	.	.	.	.	.
5. Aanvaard ootmoedig en eerbiedig de vermaningen en raadgevingen uwer meesters	.	.	.	.	.	.
6. Wees uwe meesters getrouw	.	.	.	.	.	.
7. Wees gehoorzaam	.	.	.	.	.	.

Afb. 2.

In een andere bijdrage in dit tijdschrift werd de wereld van de helpers tewerkgesteld in het huishouden en in het bedrijf bij landbouwersgezinnen beschreven. Ze waren lang niet het enige dienstpersoneel in de grotendeels agrarische maatschappij van ruim een eeuw geleden. Er waren ook nog een groot aantal in dienst van adellijke families en gezinnen uit de (nieuwe) burgerij. Dit aantal zal in de loop van de hier beschreven periode alleen maar toenemen. Daarnaast waren er ook nog een aantal lekenhelpers aan het werk in kloosters of abdijen en bij de pastoors. Dit amalgaam van werksituaties beschouwen we als de 'elitehuishoudens'.

In de inleiding van de bijdrage over de landbouwbedrijven werd aangegeven dat de kenmerken van de meiden en de knechten bij een landbouwersgezin niet zomaar kunnen geprojecteerd worden op dienstboden die in de zogenaamde hogere kringen werkten. Die mensen moesten immers aan andere voorwaarden en eisen voldoen. Vooral discretie was hier een belangrijk codewoord. In tal van 18de, 19de en vroeg-twintigste-eeuwse boeken over het dienstbodenschap komt een ordewoord sterk naar voor: liefde, genegenheid (afb. 3). Liefde voor het werk, maar vooral liefde voor de meester. Met 'liefde' wordt vooral onderdanigheid bedoeld.

Tijdens onze zoektocht naar de geschiedenis van de drie kastelen op de wijk Westveld in Sint-Amandsberg, wilden wij ook meer te weten komen over de personeelsbezetting op die kastelen. Maar verder dan enkele algemene beschouwingen die we konden distilleren uit werken uit de 17de-18de eeuw betreffende het wonen op plattelandskastelen kwamen we niet. Ook Thijs Lambrecht, eminent kenner van het onderwerp 'dienstboden', erkent het tekort aan wetenschappelijk onderzoek naar 'kasteelpersoneel'. Piette zegt dat er, in tegenstelling tot het buitenland, in België tot nog toe weinig of geen interesse is getoond voor het dienstpersoneel bij adel of burgerij.

In de volgende bladzijden zullen we proberen de wereld van diegenen, vooral vrouwen, die dienden bij adel, burgerij en pastoors te verduidelijken. Veel

studiewerk naar deze beroepscategorie is er in België eigenlijk nog niet gedaan, wat medewerkers/onderzoekers van de UGent en Universiteit Antwerpen mondeling toegeven. Uit de verdere tekst zal blijken dat we voor dit overzicht in hoge mate schatplichtig zijn aan de hierboven geciteerde scriptie van Carl Schelstraete. Voor meer cijferdetails en gegevens over de primaire bronnen verwijzen we naar dit werk en de andere in de noten aangegeven literatuurreferenties.

Plichten jegens de Meesters.

I.

Eerbied.

OM verscheidene redenen moet gij uwe meesters eerbiedigen : om hunne deugden, hun hooger stand, en voornamelijk om hun gezag.

Alle gezag komt van God. Het gezag is onontbeerlijk. De wereld kan niet bestaan zonder gezag. Daar moeten menschen zijn om te gebieden, anderen om te gehoorzamen. In zijne oneindige wijsheid en goedheid geeft God aan hen die boven anderen gesteld zijn een dadelijk recht om de onderhoorigen te gebieden — en dezen legt hij de strenge plicht op van te gehoorzamen.

De meesters zijn Gods plaatsvervangers. Daarom hebben zij recht op uwen eerbied. Aan dien eerbied te kort blijven is God zelve te kort doen.

Afb. 3.

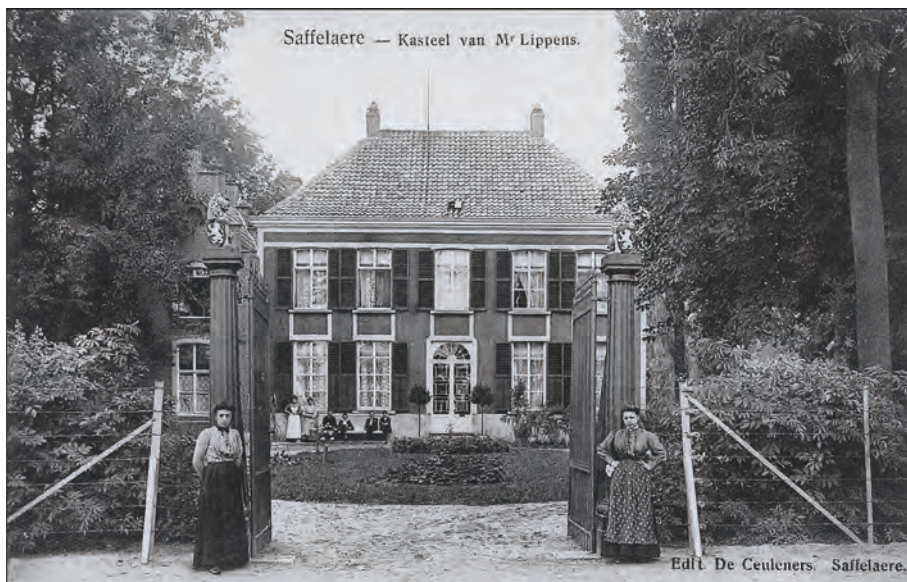
Omschrijving

Een dienstbode verrichtte arbeid gedurende een al dan niet afgebakende periode. Hij/zij verhuurde die arbeid aan een ander persoon tegen een vergoeding of beloning. Hij of zij wordt opgenomen in het huishouden van de meester en is dan ook onderworpen aan het absolute gezag van het gezinshoofd in een verhouding van afhankelijkheid en ondergeschiktheid. De meester geeft bescherming tegen honger en koude (kost en inwoon). en probeert hem/haar een zekere bescherming te geven tegen ziekte. De meester was ook verantwoordelijk voor de geestelijke en morele gezondheid van de dienstbode(n) (3). De *domesticité*, dit is de toestand waarin een mens gehuurd wordt, is een vorm van persoonlijke dienstbaarheid waarbij de duur van het engage-

ment het voornaamste verschil is met slavernij. De ‘domestiek’ (uit het Latijn domesticus: behorend tot het huis). neemt immers uit vrije wil en tijdelijk afstand van zijn vrijheid die hij ten allen tijde kan terugwinnen (4).

De dienstbode had in de eerste plaats een verzorgende functie. Hij/zij zorgde voor het materieel comfort van de meester en diens gezin. Maar hij/zij zorgde ook voor het onderhoud van de woning (5).

Afb. 4.

Relatieve aantallen

Zoals gezegd in onze andere bijdrage was 5 tot 15 % van de bevolking aan de slag als dienstpeneel. Schelstraete maakt dit percentage echter afhankelijk van de streek. In de 18de eeuw waren 25 tot 40 % van de jongeren aan het werk als dienstpeneel (6).

Huispersoneel tewerkgesteld bij adel of burgerij werden in de periode 1750-1848 als arbeidsgroep van steeds grotere betekenis. Oorzaak hiervan was dat de agrarische en vroegkapitalistische maatschappij zich steeds meer ontwikkelde tot een stedelijke en industriële samenleving (7). Ondergeschikten die in deze kringen werkten waren, voor de werkgever een statussymbool. Het dienstpeneel weerspiegelde welstand en de maatschappelijke positie van de familie. Het ging dus grotendeels om uiterlijk vertoon. Om dat uiterlijk vertoon nog kracht bij te zetten werd vooral het mannelijk personeel in een uniform gestopt dat voorzien was van knoppen en gespen (8) waarop, al dan niet terecht, een wapenschild prijkte. Gespen en knoppen met wapenschilden moesten duidelijk maken van wie ze afhingen. Er bestond in die tijd namelijk nogal wat usurpatie van dergelijke prestigieuze symbolen (9).

Bij de adel deden vooral de mannelijk bedienden de boodschappen en ze regelden met de buitenwereld minder belangrijke zaken. Het feit dat het personeel de boodschappen deed, bracht met zich mee dat de afstand tussen de

edellieden en het 'gemene' volk werd bewaard (10). Het liet de leden van het gezin dan ook toe zich makkelijker onder hun standgenoten te bewegen (11). Eind 18de eeuw ontstond een nieuwe burgerij met handelaars, ondernemers en vrije beroepen. Deze categorie kwam steeds meer en meer in contact met de adel, zodat zij zich aan deze klasse begonnen te spiegelen en waarbij ze hun gewoonten overnamen. Dit zorgde voor een groeiende behoefte aan huispersoneel. Ook voor deze bevolkingscategorie betekende het inschakelen van een dienstbode een sociale promotie. Duerloo die hiervoor de mosterd bij Willem Frijhoff haalt, is echter van mening dat de gewone man niet zo maar klakkeloos de cultuur van hoger geplaatsten overneemt. Hij past die in zijn leefwereld in en geeft daar een eigen betekenis aan. Hij schikt zich in schijn naar de normen, maar geeft er zijn eigen draai aan (12). Dat de gevestigde adel dit met meewarigheid bekeek, zal wel een feit geweest zijn. De adel zal dan ook blijven neerkijken op de nieuwe burgerij.

6

Les soussignés Paul Fredericq
 professeur à l'Université, Hélène
 & Veronique Fredericq, ses soeurs
 habitant en commun à Gand
 rue des Boutiques 9, certifient
 par la présente que Mademoiselle
 Louise Fiermans a été à
 leur service jusqu'à dans
 ces derniers temps pendant
 plusieurs années et
 qu'ils n'ont eu qu'à
 se louer d'elle.
 Gand le _____

Afb. 5

De behoefte aan dienstpersoneel werd mede gecreëerd door een aantal nieuwe huishoudelijke en verzorgende taken van de huisvrouw. Ook de kapsels en kledij van de vrouwen vroegen om hulp van een buitenstaander. Kapsels werden ingewikkelder en de kledij kon, vanwege onder andere de korsetten (13), niet alleen worden aangetrokken. Maar vooral de aanpassing van het huis en de inrichting daarvan maakten de behoefte aan huispersoneel

groter. De stijging van het aantal aan nieuwe rijken deed dus de vraag naar huispersoneel stijgen. Deze gegoede middenklasse steunde zijn personeelsbeleid op het aristocratisch model, waarbij het er vooral op neer kwam de onafhankelijkheid aan de dienstbode te ontzeggen.

Door de evolutie van de rurale structuren die de levensstandaard van de meeste plattelandsbewoners aantastte, ontstond in de late 18de eeuw en in de eerste helft van de 19de eeuw, een grotere groep verarmde gezinnen. In de periode 1846-1896 verdubbelde de werkgelegenheid in de industrie. In de zelfde tijdsspanne kende de tertiaire sector een spectaculaire groei, terwijl de landbouw enkele opeenvolgende crisissen te verduren kreeg. Door de toenemende industrialisering nam het belang van de thuiswerkers af. Door het afnemen van het werk verminderde ook hun inkomen. Dit konden ze alleen compenseren door nog langer en harder te werken of door hun kinderen te doen werken. Kinderen van dagloners, thuiswerkers en ambachtlieden, maar ook van kleine boeren, werden weggestuurd om te 'dienen'. De meerderheid van de in de stad dienende jongeren waren overigens meisjes. Daar waar het 'dienen' bij een landbouwersgezin beschouwd werd als een opleiding, lag dat in de stad of op het kasteel blijkbaar anders. Gesquière en Van Rompaey erkennen dat de status van dienstbode een tijdelijke fase in het leven van de betrokkene was, maar dat die fase geen eigenlijke beroepsopleiding bood. Dat er weinig opleiding aan te pas kwam, kan verklaard worden door het feit dat werkgevers vooral belang hechtten aan de natuurlijke goedheid en de onberekenende trouw van de dienstbode. Jongeren leerden de stiel gewoon van het oudere dienstpersoneel (14).

Plaatsing Bureel voor alle slaech
DIENSTBODEN
Van Hulthemstraat, 44
GENT
VAN NEVELE DE PAUW

Gent drukkerij ELZE, Roode Torenstraat, 20

Volgens Schelstraete is het aantal dienstboden fel onderschat omdat ze volgens hem 'werkzaam [waren] op het terrein van het verborgene alledaagse'. Deze groep van werknemers was volgens hem dan ook geen echte beroepsgroep omdat het slechts een fase in het leven was. De zelfde auteur berekende ook de verhouding tussen dienstboden en dagloners. In het arrondissement Gent waren er in de door hem bestudeerde periode 220 dienstboden tegen 100 dagloners. In 1846 was die verhouding voor het arrondissement Dendermonde 221 tegen 100 (15). De cijfers zijn dus gelijklopend. In het midden van de 18de eeuw was tussen 5 en 11 % van de stadsbevolking in dienst als huispersoneel. Dit heeft natuurlijk alles te maken met de sterke concentratie van de elite in de steden. Hierbij moet rekening worden gehouden met het feit dat de dienstbode zowel in het huishouden als in het bedrijf van de meester werd tewerkgesteld (16). Ook dient er rekening mee gehouden te worden dat er een soort van seizoensmigratie bestond. De huisbedienden verlieten in de zomer samen met hun meesters de stad en trokken naar het buitenverblijf op het platteland.

Agence Générale
" LE PROGRÈS "
Rue longue des Violettes, 78
GAND
 (EN FACE DU PETIT BÉGUINAGE).

MM

Nous avons l'honneur de faire connaître au public que notre agence vient d'établir dans la susdite rue un bureau de :

- 1° Placement de tous sujets; Cuisinières, Femmes de chambres, Nourrices, Bonnes d'enfants, Couturières, Ouvrières, De oiselles de magasin; Domes-tiques, Magasiniers, etc.
- 2° Apprentis des deux sexes pour tous métiers;
- 3° Locations de Quartiers, d'Appartements, de Chambres garnies et non garnies.

Toutes les commandes seront exécutées avec la plus grande promptitude et le plus grand soin possible.

Espérant, MM., d'être honoré de vos ordres, recevez nos salutations empressées.

A. Z. & A. E.

Algemeen Agentschap
" DEVOORUITGANG "
Lange Violettenstraat, 78
GENT
 (RECHTOVER HET KLEIN BEGLIJNHOF).

MM

Wij hebben de eer het publiek kenbaar te maken, dat wij in de bovengemelde straat een Bureau komen te vestigen van :

- 1° Plaatsing van alle dienstboden; Keukenmeiden, Kamermeiden, Voedsters, Kindermeiden, Naaisters, Werkvrouwen, Winkeldochters; Knechten, Magazijniers, enz.
- 2° Leerlingen van de twee geslachten voor alle bedrijven;
- 3° Huring van Kwartieren, Appartementsen, Kamers, gefarnierd of niet gefarnierd.

Alle bestellingen zullen met de meeste zorgen en de meeste snelheid gedaan worden.

Verh-pende, MM., van vereerd te worden door uw orders, aanvaard onze ijverige groetenissen.

A. Z. & A. E.

Gent, druk. W^e Elze & Zonen, Roode Torenstraat, 20.

Afb. 7

Enkele cijfers uit het werk van Schelstraete zijn tekenend. Het percentage dienstpersoneel in de Brugse stedelijke bevolking kende een sterke daling tussen 1755 en 1816, te verklaren door een sterke demografische groei en een toenemende concentratie aan arbeiders. Er bestonden wel aanzienlijke verschillen tussen de seksen. In 1846 werkte in Gent 20 % van de vrouwelijke beroepsbevolking als dienstbode tegen 2,4 % van de mannelijke beroepsbevolking in 1829. In de stad werkten bovendien weinig tienermeisjes in die

functie. Volgens Schelstraete begonnen zij hun loopbaan als kindermeid bij een landbouwersgezin. Pas later trokken ze naar de stad. Dit houdt in dat de gemiddelde leeftijd van de vrouwelijke dienstboden in de stad hoger lag dan op het platteland. In Gent bedroeg die 27,4 jaar (17).

Wat het aantal tewerkgestelden per gezin betreft, kan in dit geval ook niet echt een regel bepaald worden. Zoals we dat in de andere bijdrage deden, geven we hier enkele voorbeelden. Bij Jeanne de Mérode, op het kasteel te Westerlo, was het huispersoneel als volgt onderverdeeld: een hofmeester, een hoofdmeid, twee kamermeiden, een kok met twee keukenhulpjes, een hovenier met vier tot vijf helpers, waaronder een schapenhoeder en een chauffeur. Een Gents voorbeeld uit de hogere burgerij toont ons het volgende: Arthur Verhaegen stelde in 1878 vier mensen tewerk, de Gentse notaris Jules Lammens had twee meiden in dienst. Beide heren gebruikten in Merelbeke samen - ze waren familie van elkaar - het zelfde buitengoed waarop nog eens twee dienstboden werkten, aangevuld met een conciërge en een tuinman. Volgens Gesquière en Van Rompaey had de hogere burgerij minstens twee tot drie personen in dienst (afb. 4). Een huishoudstaf van vier telde in de regel drie vrouwen en één man. De mannen gaven meer prestige aan de meester, omdat die meer in het openbaar optraden. Mannen vervulden overigens meer gespecialiseerde, hogere en bijgevolg beter betaalde functies (18). De kleinere bourgeoisfamilies hadden enkel een 'meid voor alle werk' (bonne à tout-faire).

Herkomst

Laat ons starten met een summier overzicht, in algemene termen van 'ingezetenen' en 'immigranten'. Voor wat Gent in 1813 betreft vond Schelstraete dat bij de vrouwen ongeveer een derde ingezetenen waren, terwijl dat bij de mannen nog veel minder was: nauwelijks een vijfde (19%). Laten we even kijken naar de 'geografische herkomst' van het huispersoneel. We nemen opnieuw het Gent uit 1813 als voorbeeld. Zowel bij vrouwen als mannen was de meerderheid uit Oost-Vlaanderen afkomstig (52,6 tegen 58,4 %), terwijl West-Vlaanderen eveneens een aanzienlijk contingent leverde (21,4, resp. 15,6). Een tiental percent was afkomstig uit Wallonië (vooral Henegouwen), terwijl de aantallen uit andere provincies en het buitenland erg klein waren. Dienstbodes die in een stad werkten, bleken bereid verder van hun geboortedorp weg te trekken dan het dienstpersoneel op het platteland. Deze bleven bij wijze van spreken rond de kerktoren hangen. In 1813 was slechts een kleine minderheid (12,5% van de vrouwen, 20,8% van de mannen). uit de onmiddellijk omgeving (minder dan 10 km). afkomstig. Onder de vrouwen werkte 36,6% van 30 tot 70km van huis. Bij de mannen was de situatie nagenoeg identiek (31,2). Over verdere afstanden daalden de cijfers snel. Het grootste deel van het personeel was afkomstig van het platteland (60 % bij de vrouwen, 76 % bij de mannen).

Aantallen per elitehuishouden

In het werk van Schelstraete vinden we voor Brugge (1748) en voor Gent (1813) bijna identieke percentages. Bijna twee derden van de huishoudens maakten slechts van één helper gebruik (resp. 65,4 en 68,8). Vrij frequent waren ook de huishoudens met twee personeelsleden (20,4 en 19,9). De andere categorieën vertegenwoordigden slechts een minderheid. Dat er ook personeelsbestanden van 7 tot meer dan dertig waren, is te verklaren door de aanwezigheid in de statistieken van enkele kloosters en heel rijke adellijke families. Ook dient gezegd dat in de stad alleenstaande mannen sneller beroep deden op een dienstbode dan alleenstaande vrouwen (19). Volgens Buyst nam het aantal dienstboden bij adel en (nieuwe) burgerij spectaculair toe in de periode 1846-1896. Men mag volgens hem de aantallen in die periode met factor 3,75 vermenigvuldigen (20).

Schelstraete bestudeerde acht adellijke families en bevond dat bij de adellijke families gemiddeld 6 à 7 dienstbodes werkten. De samenstelling van deze personeelsploeg zag er als volgt uit. Bij de vrouwen was er de keukenmeid, de kamermeid en het kindermisje. Bij de mannen: de lakei, de livreeknecht (gewone knecht), een koetsier en een hovenier (21). In de jaren 1700 lagen de aantallen in de kloosters nog veel hoger: voor de periode 1693-1770 in de (toen Gentse) abdij van Baudeloo (14), Sint-Pietersabdij (26) in 1787, Ninove (29) voor de periode 1750-1790. Dit is grotendeels te verklaren doordat voor de kloosters zowel de stads- als de plattelandsactiviteiten dienden uitgevoerd te worden. Ze beschikten veelal over een kloosterhoeve die ook haar personeel nodig had. De aanwezigheid van dergelijke hoeve zorgde automatisch voor een sterke personeelstoename (22). Opvallend is ook dat er in de kloosters, die allemaal mannenkloosters waren, vrouwen werkten. Meestal bleef dat beperkt tot een melkmeid.

In de adellijke families waren dienstboden ook nodig om hun meester bij te staan in zijn hobby. Deze hobby was heel belangrijk want hij moest de meester vooral het nodige prestige bezorgen. Die hobby's konden zijn: tuinieren (velen ontwikkelden eigen plantenvariëteiten), paarden fokken, maar ook het bezoeken en organiseren van paardenwedrennen (23). Van dit laatste was op het Westveld (Sint-Amandsberg) een goed voorbeeld te vinden. De familie de Schoutheete de Tervarent, blijkbaar fervente paardenliefhebbers, gaven grond en andere middelen voor het inrichten van een hippodroom, het zogenaamde koersplein. Dit 'koersplein' was de inspiratiebron voor een aantal straatnamen in de onmiddellijke omgeving: Koerspleinstraat, Hippodroomlaan, Sulkystraat en Draversstraat (24).

In de zomer vertoefde de adel op haar buitengoed, in de winter in de stadswoning. Dit hield een seizoensgebonden sociaal leven in. De winter was het balseizoen, de zomer was de tijd voor de tuinfeesten en werd afgesloten met het jachtseizoen. Daar het ging om twee afzonderlijke woningen, gebeurde

het niet zelden dat er voor iedere woning een afzonderlijke personeelsstaf op na werd gehouden (25). Soms verhuisde het personeel gewoon mee. We kunnen dan ook spreken van een seizoensmigratie.

Rekrutering

Het rekruteren van personeel was een taak die weggelegd was voor de vrouw des huizes. Doorgaans werd de beslissing wel genomen in overleg met de echtgenoot. Maar de vrouw des huizes deed de eerste selectie, waarbij ze zocht naar een betrouwbaar iemand met een goed karakter. Ze werd daarbij meestal geholpen door een aanbevelingsbrief die de toekomstige dienstbode kon voorleggen of door aanwijzingen die haar door verwanten en/of kennissen waren verstrekt (afb. 5). De voorkeur ging uit naar iemand die niet al te dikwijls van post veranderde. Dit kon getuigen van wispelturigheid, maar het kon ook wijzen op het feit dat de betrokken persoon dan toch niet zo goed was als werd beweerd, of gemakkelijk naar de hoogstbiedende overliep en dus zijn werk uit winstbejag deed en niet uit 'liefde' voor zijn/haar meester (26).

Épicière.

Bureau de Placement pour Domestiques.
Plaatsingsbureel voor Dienstboden.

MM.

J'ai l'honneur de vous informer que mon bureau de placement est transféré de la **rue Royale, 2**, (Sablon) à la **rue Borluut, 35**. (près de l'Hôtel-de-ville). Le commerce d'épiceries, plus étendu, continuera rue Royale, 2.

J'ose espérer, Madame, que vous me témoignerez la même confiance que par le passé et, en attendant **vos visite** ou **vos ordres**, je vous présente, avec mes vœux de nouvel an, mes sentiments de respect et de dévouement.

ELODIE COSYN.

Notez bien s. v. p. : RUE BORLUUT, 35

Afb. 8.

Om dienstpneel te vinden deden de adellijke families beroep op een aantal 'voorraadbronnen'. Een van de bronnen waren de wees- en armenhuizen. De daar ondergebrachte kinderen kregen er een, weze het summiere, opleiding die volstond om bij de adel aan de slag te kunnen gaan. Zocht het adellijk huishouden een meer ervaren personeelslid, dan plaatste ze in de kranten een personeelsadvertentie. Op die manier werd al een eerste selectie doorgevoerd. Ging iemand in op de advertentie, dan kon dat betekenen dat die

op zijn minst kon lezen. De veel besproken en verguisde plaatsingsbureaus namen pas vanaf het midden van de 19de eeuw in belang toe (afb. 6, 7, 8 en 9). Voor de dienstbode zelf waren de kranten belangrijk, maar ook winkeliers, handelaars en herbergiers. Deze laatste drie kregen veel volk als klant over de vloer en ving(en) op die manier wel een en ander op dat voor een werkzoe-kende dienstbode nuttig kon zijn (27).

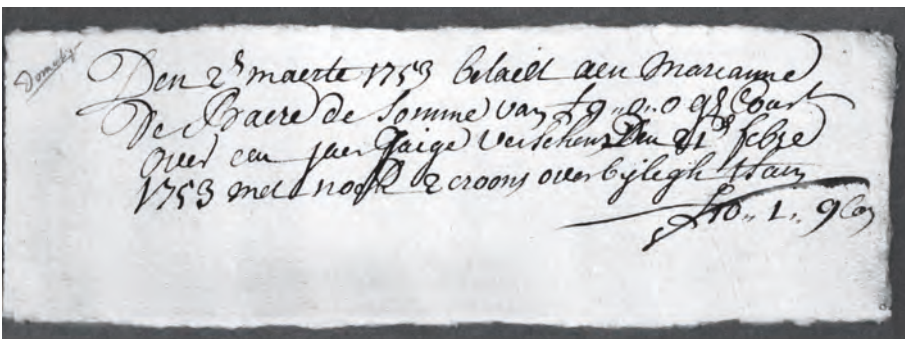

Afb. 9.

12

Arbeidsovereenkomst

Het inhuren van een dienstbode gebeurde tot in de 19de eeuw volgens het gewoonterecht. De arbeidsovereenkomst werd bijna altijd mondeling afgesloten, maar werd heel dikwijls in bijzondere registers door de meester opgetekend. De overeenkomst werd bezegeld met een godspenning. Zie hierover meer in onze bijdrage over dit thema in landbouwmiddens. De verbintenis kon ten allen tijde ongedaan worden gemaakt mits een opzegtermijn van twee weken. Het zou duren tot in 1970 vooraleer een volwaardig arbeidscontract voor dienstpersoneel ingevoerd werd. Belangrijk is te weten dat de arbeidsovereenkomsten aan de meester meer dan voldoende manoeuvreer-ruimte overlieten (28).

Afb. 10.

Taakverdeling

Laten we eerst naar het personeel in adellijk verband kijken. In deze mid-dens ontbrak in de regel iedere hiërarchie onder de dienstboden. Ze stonden immers in theorie allemaal op gelijke voet: ze waren allen onderdaan. Uit wat volgt blijkt echter dat ene voet toch al wat gelijkjer was dan de andere. Vooreerst was er de keukenmeid die vanzelfsprekend over een hoge beroeps-bekwaamheid diende te beschikken. Ze hield ook een vertrouwensfunctie omdat zij met centen omging. Centen die gebruikt werden voor de aankopen van allerhande voedingsmiddelen, maar ook bij voorbeeld kolen voor de ver-warming en om de kookfornuizen aan de praat te houden. Vervolgens kwam de kamermeid die in de persoonlijke dienst van de vrouw des huizes stond. Zij moest haar meesteres bijstaan bij het maken van haar toilet, het aankleden en het kappen. Daarnaast maakte ze de bedden op en kuiste ze de kamers.

Luister niet nieuwsgierig achter hoeken of kanten naar de gesprekken der meesters onder elkander of met vreemdelingen. God heeft u niet als bewaakster uwer meesters aange-steld.

Deze nieuwsgierigheid is eene bron van veel onrust en van menige bekoringen. De val van Eva werd door de nieuwsgierigheid veroor-zaakt, en uit dezen val ontstond de ondergang van geheel het menschelijk geslacht.

Spreek ook nooit buiten huis over het hui-selijk leven, over de geschillen, noch over den toestand van den handel. Spreek er niet van zelfs nadat gij tot eenen nieuwen dienst zijt overgegaan.

Afb. 11.

Twee buitenbeentjes bij het vrouwelijk personeel waren de min en de gou-vernante. De min werd slechts voor een tiental maanden aangeworven. Zij zoogde de boreling in het adellijk gezin. Ze moest plattelandsvrouw zijn zon-der fysieke gebreken, bij voorkeur opgewekt, stabiel en ingetogen. Er werd vanuit gegaan dat de min deze goede eigenschappen via de moedermelk aan het kind overbracht. De gouvernante beschikte over een ruime intellectuele bagage, en ze moest ook goed met mensen kunnen omgaan. Daarnaast was les geven aan de kinderen van het gezin een deel van haar taken. Een an-der belangrijk onderdeel van dit pakket was de supervisie over de meiden.

Een absoluut buitenbeentje in de adellijke huishouding was de vroedvrouw. Zij werd kort voor de bevalling aangeworven en was alleen verantwoording verschuldigd aan de vrouw des huizes. Zij had uiteraard een heel belangrijke taak bij de bevalling en bleef gedurende enkele maanden zorg dragen voor het pasgeboren kind. Gelet op het feit dat ze instond voor de 'bewaking' van de erfopvolging werd haar job goed betaald (29). Het is dus duidelijk dat er wel degelijk een vorm van hiërarchie bestond, met op één de gouvernante, nummer twee was de keukenmeid, dan de kamermeid en vervolgens het overige personeel (30).

MEYERYE VAN DE STAD GEND.

KEYZERLYK DECREÉT

A E N G A E N D E

De Lieden van het een en het ander geslagt, die in dienst zyn of dienst zullen willen nemen tot Parys in qualiteyt van Dienstboden.

In het Paleys van Fontainebleau, den 3 October 1810.

NAPOLEON, KEYZER DER FRANSCHÉ, KONING VAN ITALIEN, BESCHERMER VAN 'T RHYN-VERBOND, BEMIDDELAER DER ZWITSERSCHÉ CONFEDERATIE;
*Op het rapport van onzen Minister der algemeyne Politie,
Gehoord onzen Raed van Staet,
Hebben wy GEDECRETEÉRD en DECRETEÉREN by deze het naervolgende:*

ART. I. Binnen de maend naer de afskonding van het tegenwoordig decreet, alle Lieden van het een en het ander gestagt, die dan in dienst zyn of dienst zullen willen nemen met het jaer, met de maend, zelfs met den dag, in qualiteyt van Dienstboden, onder wat naem het ook zy, in onze goede stad van Parys, zullen opgeschreven worden in de Bureaux die door den Prefect van politie zullen aangewezen worden, 't zy op hunne declaratie, 't zy op de lysten en verificatien die de Commissarissen van politie zullen gehouden zyn te verrigten, op pene eener gevangenis, die niet langer dan van dry maenden, nogte minder dan van acht dagen zal mogen zyn. Daer

Afb. 12.

Bij het mannelijke personeel werd de zelfde redenering aangehouden: iedereen was in theorie gelijk. De verschillende helpers waren, in het kader van de onderlinge gelijkheid, verplicht elkaar te helpen indien nodig (31). Op de

eerste plaats kwam de hofmeester die de leiding had over het personeel. Hij stond in voor het organiseren van het huishouden en de werkverdeling. Hij controleerde dan ook de werkzaamheden. Daarnaast tekende hij de inkomsten en uitgaven op die verband hielden met het huishouden en was zodoende een vertrouwensman van de meester. Op de tweede plaats stond de uitbater van het neerhof (de kasteelhoeve). Naast de verantwoordelijkheid voor het neerhof moest hij het register met de bedrijfsresultaten van de hoeve bijhouden. Hij woonde niet op de hoeve, maar betrok samen met zijn gezin (32) een kwartier in het kasteel. Was de meester afwezig, dan verving hij hem en was hij verantwoordelijk voor het onderhoud en de oppas van het kasteel. De derde in de rij was de lakei. Hij schikte de tafels en diende de maaltijden op. Na de maaltijd ruimde hij de tafels terug af. Daardoor werd hij verantwoordelijk geacht voor het servies en ander vaatwerk. Hij onderhield de kledij en kamers van de mannen. Hij stond in persoonlijke dienst van de meester en diende dus steeds keurig gekleed (33) te zijn. Daarbij stond hij in voor het borstelen van de kledij van de meester en het poetsen van diens schoenen. Op reis moest hij zijn baas dienen zoals hij thuis deed. Zijn meester kon hem ook bijkomende opdrachten geven zoals het knippen van diens haar. Als volgende in de rij kwam de koetsier. Die stond vanzelfsprekend in voor de verzorging van de paarden. Hij moest ook steeds klaarstaan om boodschappen te doen of zijn patron en diens gezin ergens heen te brengen. Hij deed dit ook wanneer hij met zijn meester op reis was. Daarnaast stond hij in voor de verzorging van de jachthonden. De hovenier onderhield de moesen siertuinen en voorzag de keuken regelmatig van verse groenten en vers fruit. De jachtwachter stond in voor het onderhoud van bossen en velden. Hij vergezelde zijn meester en de gasten tijdens de jachtpartijen. Hij ging ook zelf op jacht en visvangst. Het belangrijkste was dat hij politionele bevoegdheden had. Hij trad op tegen stropers en boeren die illegaal hun vee lieten hoeden op het domein van de heer. Deze overtreders werden dan ook door hem beboet.

Waren de functies en de bevoegdheden van het dienstpersoneel dezelfde in de abdijen? Schelstraete heeft de toestand in abdij van Ename in 1736 op dit punt aan een onderzoek onderworpen (34). Eerst kwam de hofmeester die over alles de leiding had, met uitzondering van datgene dat de abdijs hoeve aanbelangde. Hij had wel een financiële controle over de hoeve en hield hiervoor een dubbele boekhouding bij. De hofmeester was een topfunctionaris binnen de organisatie van de abdij. Daarnaast was hij de hoofdverantwoordelijke voor de kamers, meubels en alle elementen van het interieur, en was hij verantwoordelijk voor ontvangst en verzorging van de gasten. Hij had als enige de sleutel van de wijnkelder. Iedere ochtend deed hij een inspectie van de keuken. De evenknie van de hofmeester op de abdijs hoeve was de directeur van het neerhof. Hij had de leiding over de abdijs hoeve en de lekenhulpers die daaraan verbonden waren. Hij zorgde voor de organisatie en de controle van het werk. Hij hield uiteraard een boekhouding bij en bracht de hofmeester op de hoogte van de bedrijfsresultaten. Toezicht houden op

de bewaring van het voedsel (bij voorbeeld het keren van het graan op de graanzolder opgeslagen voor de bakkerij) was ook een taak die aan hem werd toebedeeld. Hij inspecteerde stallen en schuren en sloot 's avonds de poorten van het neerhof. Dat het directeurschap een belangrijke functie was blijkt uit het feit dat hij de rentmeester van de abdij was. Dat werd niet zo maar aan iemand gegeven. De kok bereidde de maaltijden van de religieuzen en dienstboden, waarbij hij zuinig diende om te springen met de ingrediënten. Hij was onderworpen aan de controle van de hofmeester, maar voerde zelf controle uit over het keukenpersoneel. Als laatste belangrijke functie vernoemen we de bottelier die instond voor het aanbrengen van de voedingswaren uit de kelder. Hij stond ook in voor de goede bewaring van de voedselvoorraad. Tijdens de maaltijden was hij de wijnschenker van dienst. Hij stond ook in voor de controle op de staat van de meubelen en het beddengoed en verzorgde zilverwerk en serviezen.

schouwspel, dat haar oogen trof.

Niet de koster zooals zij verwachtte, maar meneer de pastoor zelf zat in de keuken, gezellig op twee stoelen uitgestrekt, met een potje koffie in de hand, en om den hoek der tafel, tegenover hem, Céline, half aangekleed, met blooten, blanken hals, de oogen wild, de wangen gloeiend, eveneens met een kopje in de hand. Zij slaakten beiden, als van schrik, een kreet en sprongen overeind, en meneer de pastoor riep met een angststem:

— Wa schilt er? Wa gebeurt er? Woarom komt-e

Afb. 13.

Loon en vergoeding

Het loon werd als volgt omschreven: *Le prix ou le salaire que le maître doit payer au domestique à raison de ses services qu'il lui fournit s'appelle gages. C'est le mot qui correspond au loyer des maisons et aux fermages des biens ruraux* (35). Het loon werd dus niet aanzien als een loon zoals wij het nu kennen, maar als een huurprijs, zoals die betaald werd voor gronden of boerderijen, met andere woorden een soort pacht. De dienstbode verhuurde immers zich zelf, tijdelijk weliswaar, en niet zozeer zijn diensten (36).

In onze bijdrage over dienstpersoneel in landbouwersmiddens hebben we gezegd dat de personeelsleden een deel van hun loon afstonden aan de familie. De dienstbode werkte dus niet louter en alleen voor zichzelf. Bij het afsluiten van de arbeidsovereenkomst werd soms bepaald dat het loon rechtstreeks aan de ouders werd uitbetaald. Voor het dienstpersoneel in dienst

van elite huishoudens lag dit enigszins anders. De leden van dergelijke huishoudens, gemakshalve soms ook stedelijk personeel genoemd, kenden een grotere mate van zelfstandigheid doordat ze gemiddeld ouder waren dan het personeel op het platteland. De band met het ouderlijk huis was daardoor minder sterk. Bijgevolg hield de dienstbode een groter deel of het volledige loon voor zichzelf. De betaalde vergoeding was een weerspiegeling van de verhouding met de meester.

Deze onderneming voorziet derhalve in eene allerdringendste behoefte. Hoevele jonge dochters toch, hetzij door het afsterven hunner meesters ; hetzij om andere redenen, zonder dienst, zijn genoodzaakt voor weinig geld een onderkomen of kosthuis te zoeken in herbergen, logementen, enz. wier enkel bezoek deze dienstboden reeds in minachting of ten minste in zeker mistrouwen stellen, behalve de veelvuldige gevaren, waaraan zij blootgesteld zijn !

Afb. 14.

Er waren twee soorten dienstbodes waarvan de *domestique à récompense* lange tijd dominant zou standhouden in hoogste kringen. Deze traden in dienst zonder duidelijke loonafspraken. De meester bepaalde zelf de verloning. Met andere woorden: willekeur kon zomaar ongestraft plaatsvinden. Vanaf de tweede helft van de 17de eeuw wordt stilletjes aan overgestapt op een vast 'loon', een manier van verlonen die in Vlaanderen vanaf het begin van de 18de eeuw algemeen in gebruik kwam (37). De scriptie van Carl Schelstraete verschaft ook daarover informatie. Exacte bedragen geven is een onbegonnen zaak. Daarvoor zijn, ten eerste de bronnen te schaars, en ten tweede is het gamma aan functies zo uitgebreid dat een loontabel onmogelijk op te maken is. Bovendien mogen we niet vergeten dat het loon een weerspiegeling was van de verhouding tussen de dienstbode en zijn meester. Wel kunnen we bepaalde verhoudingen opgeven van de lonen onderling, maar ook de verhoudingen van de lonen van dienstpersoneel met die van andere loontrekkenden. En deze laatste vergelijking geeft wel een goede kijk op de waarde van de inkomens.

Wanneer we het loon van een metselaarsknecht uit de 18de eeuw vergelijken met dat van een lakei uit dezelfde periode komt het volgende naar voor: een lakei verdiende ongeveer 34 gulden per jaar wat dertig dagen loon van

een metsersknecht vertegenwoordigde. Enkele decennia later verdiende de lakei ongeveer 42 gulden per jaar, wat 37 daglonen van de metsersknecht vertegenwoordigde (38). Algemeen genomen mogen we zeggen dat het loon van een lakei tussen dat van de kamermeid lag en dat van de keukenmeid. Het loon van kok en hofmeester beliep zes tot zeven maal dat van een lakei. De koetsier verdiende ongeveer 50 % meer dan de lakei (39). We hebben eerder al gezien dat het loon afhankelijk was van de status van de werkgever. De laagste lonen werden dan ook uitbetaald bij gezinnen met vier of minder dienstbodes. Algemeen daalden de lonen tussen 1780 en 1850 met 5 tot 10 %. Daarvan was niets te merken bij het dienstpersoneel (40).

De betaling van de lonen gebeurde aan de hand van voorschotten, waarna één maal per jaar de afrekening volgde (afb. 10). Vanaf de eerste helft van de 19de eeuw werd tot 70 % per jaar, per half jaar of per kwartaal uitbetaald, zonder voorschotten.

Het voornaamste kenmerk van het dienstpersoneel is de grote uniformiteit en de stabiliteit. Zo bleef het aantal lekenhelpers in de abdij van Ename gedurende de tweede helft van de 18de eeuw quasi stabiel. Ook de lonen bleven ongewijzigd. Zo kreeg een refterknecht in de abdij van Ninove tussen 1760 en 1790 steeds 36 gulden per jaar uitbetaald. De lonen tussen de best en de minst betaalden lagen minder ver uit elkaar dan bij de adel (41). De hoogste lonen werden betaald in de Gentse Sint-Pietersabdij. Dit duidt ook aan dat deze kloostergemeenschap rijk was. Een andere bevinding is dat de hoveniers bij de adel beter betaald werden (42).

Het 'loon' bestond niet alleen uit een bedrag aan cash geld maar was samengesteld uit een aantal componenten die gelijk lopen met die welke werden toegekend aan dienstpersoneel in landelijke gebieden. Deze andere componenten, zoals kost en inwoon, verschilden van streek tot streek. Bij de adellijke familie kreeg het dienstpersoneel af en toe foien toegestopt. Bij de lakeien was dit het geval voor de goede tafelbediening, terwijl de jachtwachter een 'fooi' (eerder een commissie) kreeg bij de verkoop van hout. In sommige gevallen werden deze foien in een grote pot gestopt en onder het personeel verdeeld. Soms mocht het betrokken personeelslid deze fooi voor zichzelf houden. Ook werden soms kleine bedragen uitbetaald op het einde van de dienstperiode als blijk van waardering. Als ultieme blijk daarvan werd de dienstbode soms opgenomen in het testament van zijn meester. Dit laatste kan ook beschouwd worden als een middel om de ondergeschikte aan de meester te binden, waarbij deze uit eigenbelang er dan maar de grillen en grollen van de meester bij pakte. Het gebruik van deze 'supplementaire' inkomsten werd vanaf de eerste helft van de 19de eeuw afgebouwd (43).

Uit de cijfers blijkt dat dienstpersoneel bij adellijke families bijlange niet onderbetaald of uitgezogen werd. Wat het cash gedeelte betreft klopt het inderdaad dat ze slechter betaald werden, maar als alle andere onderdelen in

rekening worden gebracht, was het loon van het dienstpersoneel aanzienlijk hoger dan dat van andere loontrekkenden (44).

Verblijfsduur en mobiliteit

Het dienstpersoneel bij de adel werd wel gekenmerkt door een hogere mobiliteit. Ze kenden een hoge graad van onafhankelijkheid ten opzichte van ouders, familie en parochie (45). De mobiliteit bij het abdijpersoneel lag heel wat lager. Het veranderde minder snel van post, waardoor de mobiele groep tot een strikt minimum was beperkt. Er waren natuurlijk ook heel wat minder kloosters dan rijke families (46). Bovendien vallen bij de kloosters veel minder gedwongen ontslagen te noteren, iets wat veel sneller gebeurde bij de adel (ongeveer 40 % van het dienstpersoneel kreeg vroeg of laat met een ontslag te maken). Vrouwen wisselden sneller van betrekking dan hun mannelijke collega's. Vooral de keukenmeiden, zeer gegeerde personeelsleden, waren zeer mobiel. Bij de mannen waren het vooral de lakeien die snel van post wisselden. Ondergeschikten in dienst bij adel en in de abdijen werkten minder hard dan hun collega's bij de boeren op het platteland. Zij die godsvrucht aan de dag legden werkten maar een halve dag, zeker in de kloosters. Waar de werkgevers allergisch voor waren was herbergbezoek, vooral overmatig. Daar moest men beetje voor opletten, want dit kon een reden voor ontslag zijn.

Verhouding dienstbode/meester (47).

Het was moeilijk om betrouwbaar personeel te vinden. Vooral vrouwen lagen in dit verband onder vuur en werden de *plaag van de familie* genoemd. De werkgevers deden alles wat mogelijk was om hun privéleven zo veel mogelijk af te schermen (afb. 11). Nieuwsgierigen dienden dus geweerd te worden. De oplossing hiervoor lag in een controlesysteem in de vorm van een getuigschrift. In het begin van de 19de eeuw werd het werkboekje (48) ingevoerd, samen met een verplichte inschrijving in het politieregister.

Vanzelfsprekend werd ook uitermate veel aandacht besteed aan de aanwerving. Dat moest des te meer omdat er onder het adellijk dienstpersoneel een grote mobiliteit heerste, waardoor de meesten volslagen onbekenden voor hun meester waren. De vrouw en heer des huizes moesten de touwtjes stevig in handen houden. Ze mochten het huishouden niet overlaten aan hun dienstpersoneel, want dat was de kortste weg naar anarchie. In de loop van de jaren werd het dienstpersoneel meer en meer beschouwd als een bedreiging voor de huiselijke rust en vrede. Het wantrouwen nam steeds toe, waardoor het dienstpersoneel meer en meer als indringer werd beschouwd. De meester had ook de volstrekte macht over het dienstpersoneel. Hij kon die macht heel efficiënt uitoefenen wanneer hij een aanbevelingsbrief moest schrijven. Verder had hij ook het werkboekje in zijn bezit. Deze twee documenten hadden een dubbele functie, enerzijds boden zij garantie over wie

men in dienst nam en anderzijds waren het dwangmiddelen om het dienstpersoneel gewilliger te maken. Er hoeft geen tekeningetje bij gemaakt te worden dat dit een negatieve invloed had op het vertrouwen tussen meester en ondergeschikte. Sommige meesters probeerden aan de verhouding een positieve draai te geven door extra beloningen te geven enerzijds, en anderzijds door het inprenten van bepaalde waarden.

Dat de dienstbode een beetje als opgejaagd wild kon worden beschouwd blijkt ook uit het strafrecht. Voor iemand in dienst die iets mispeuterde waren strengere straffen voorzien dan voor een 'gewone' delinquent. Op 31 juli 1767 verscheen het *Placcaet op de domestique-dieftens*. Bestal een huisknecht of meid de meester, dan werd gewoon de doodstraf uitgesproken. Wel dient gezegd dat die weinig werd toegepast. Het 'principe van de strafverzwaring' in de 19de eeuw steunde op twee punten: de misdaad (diefstal bij voorbeeld) en het schenden van het vertrouwen. In Nederland werden de daders van diefstal bij de werkgever 'milder' aangepakt. Ze moesten het bekopen met een geseling en opsluiting in een tuchthuis (49).

Voor de invoering van de Code Napoléon, die in België van 1810 tot 1867 rechtsgeldig bleef, werd de *vol domestique* bestraft voor het Hof van Assisen. Dit bestelen van de meester betekende meestal voor de dienstbode een groot gewin, maar was voor de meester een klein verlies. Om een en ander goed te kunnen controleren, werd de verplichte inschrijving in registers ingevoerd (afb. 12). De *vol domestique* kende dan ook een progressieve correctionalisering en werd door het doorvoeren van de strafwethervorming van 1867 voortaan bestraft met minimum drie maanden gevangenisstraf. Volgens De Ryckere, rechter te Brussel, werd dit soort van diefstal veroorzaakt door alcoholgebruik. Volgens de zelfde rechter bestond er onmiskenbaar een wisselwerking tussen de ingesteldheid van de dienstbode en de (im)moraliteit van de werkgever, in casu de nieuwe rijken. Het fenomeen van *vol domestique* moet echter gerelativeerd worden. Wat bij voorbeeld Parijs betreft, dat in dit verband over heel correcte cijfers beschikt, vertegenwoordigde deze vorm van criminaliteit slechts 0,4 % van alle misdrijven. Deze vorm van diefstal verdwijnt als criminaliteitsvorm grotendeels uit het Strafwetboek in 1867 (50). Dienstboden bekleedden een uitzonderlijke positie op de arbeidsmarkt. Ze werden immers aanzien als leden van hun werkgevend gezin. Zodoende vielen ze onder de beschikkingsmacht van het gezinshoofd. Op die manier raakte de dienstbode geïsoleerd. Velen voelden zich dan ook eenzaam. In aantal waren ze binnen het gezin in veel gevallen in de absolute minderheid, waardoor ze in een numerieke onmacht leefden. Zodoende kon er van de kant van de ondergeschikten geen georganiseerd en massaal verzet komen (51). Ze leefden dan ook in een ambigue situatie. In de eerste plaats waren ze ondergeschikt aan hun meester, maar anderzijds konden ze zich dikwijls familiair gedragen tegenover die zelfde meester. Die ontleende zijn autoriteit aan het statuut van werkgever en aan zijn hoedanigheid van gezinshoofd, maar ook aan zijn sociale superioriteit. Die superioriteit was geïnspireerd door enkele

BUREAU : Plaine des Chaudronniers, 1, GAND.
Questionnaire pour les maîtres.

1. - Quel genre de sujet et de quel âge (à peu près) désirez-vous? 2. Quelles langues doivent-ils parler? - 3. Quelles seraient, à peu près, leurs occupations (lavage repassage, etc.)? - 4. Quels sont, en moyenne, les gages et les sorties, que vous comptez leur offrir? - 5. Quel est le nombre des personnes à servir, et celui de vos domestiques? - 6. Quelle localité habitez-vous l'hiver, l'été? - 7. Quand le sujet demandé devrait-il entrer? - 8. Est-il nécessaire qu'il ait déjà servi? - 9. Quel jour (et heure) doit-il se présenter? - 10. Si les sujets le réclamaient, prendriez-vous à votre charge, les frais de leur voyage, pour se présenter? Doivent-ils vous avertir d'avance, de leur arrivée et attendre votre réponse? - 11. Pouvez-vous les faire prendre à la gare? - 12. Promettez-vous de nous avertir de leur arrivée?

Adresser les correspondances à Mlle EL. COSYN,
Plaine des Chaudronniers, 1, GAND.

Vragenlijst voor de Dienstboden.
(Gelief ons nauwkeurig te antwoorden).

1. - Waar en wanneer zijt gij geboren? - 2. Welk is uw juist adres en dat uwer ouders? - 3. Welke zijn uwe vorige diensten en hoelang zijt gij er gebleven? - 4. Welke talen spreekt gij? - 5. Welk soort van dienst verlangt gij (en waar)? - keuke meid, bovenmeid, kindermid, meid voor alle werk, - koetsier, binnenknecht, hovenier, hotelknecht, groom, enz. - 6. Zijt gij goed op de hoogte van den gevraagden dienst? - 7. Verkiest gij eenen dienst met of zonder andere dienstboden? - 8. Welke zijn daaromtrent uwe bekwaamheden en het loon dat gij verlangt? - 9. Wanneer zoudt gij U kunnen aanbieden en binnengaan? - 10. Wilt gij ons ten spoedigste een afschrift zenden van uwe getuigschriften, van geestelijke of wereldlijke overheden, alsook van uwen laatsten dienst? - 11. Belooft gij van seffens te komen, afwel schriftelijk te antwoorden, telkens als U door ons, of door anderen in onzen naam geschreven wordt? - 12. Belooft gij van ons seffens te laten weten welken dienst gij zijt ingegaan, **ook als deze dienst U niet door ons werd aangegeven?**

De dienstboden betalen 5 fr. betaalbaar binnen de 5 weken na hunne intrede in dienst. Indien die som binnen dien tijd niet op ons Bureel is betaald, nemen wij de vrijheid ze per post te doen ontvangen. Op die 5 fr. betaalt men 1 fr. op voorhand, tot dekking der kosten van briefwisseling, enz'

KETELPLEIN 1, (nevens het paleis van justicie) GENT.

English Spoken. - Man spricht Deutsch. - Oni parolas Esperanton.

Logement voor vrouwen te beginnen aan 0,50 fr.

Afb. 15.

'christelijke' principes, die onder andere gebaseerd waren op de mening dat de lagere klasse niet voor zichzelf kon zorgen. De werkgevers vonden van zichzelf dat zij een door God gewilde bevoorrechte positie innamen (zie afb.3). Als tegenprestatie moesten zij hun ondergeschikten wel met naastenliefde behandelen (52). Bovendien kunnen de dienstboden als 'klas-

seloos' worden beschouwd. Door hun verblijf in het huis van hun meester en de 'maniertjes' die ze daar aanleerden behoorden ze niet langer tot de volksklasse waar ze uit voortkwamen. Ze behoorden zeker niet tot de burgerij. Piette typeert de dienstbode als een 'sociale bastaard' (53).

Ontslag en/of pensionering

De personeelsleden konden hun ontslag geven en vertrekken wanneer zij dit zelf wilden. Kregen ze hun ontslag dan was dit een totaal ander paar mouwen. De ondertussen ingevoerde en gehate werkboekjes (54) en de manier waarop daar door de werkgever werd mee omgesprongen waren soms de oorzaak van regelrechte menselijke drama's. Wanneer de ontslag gevende werkgever weigerde het boekje terug te geven, kon de dienstbode nergens anders aan de slag. Bij ontslag was de betrokkene dan niet alleen zijn werk en inkomen kwijt, maar ook zijn huisvesting. Zelden werd voor ziekteperiodes een loon uitbetaald. Ziekte en zwangerschap waren trouwens redenen voor ontslag. Zelden werd ook een pensioen uitgekeerd. Wel werd in geval van ouderdom in lichter werk voorzien. In uitzonderlijke gevallen gaf de werkgever een pensioen(tje), maar was dat zeker niet verplicht.

Alles samengenomen was een tewerkstelling in een adellijk huishouden nog zo slecht niet. Dat blijkt onder andere uit de geringe mobiliteit onder het dienstpersoneel. Een betrekking bij een adellijke familie was voor de betrokkene natuurlijk ook een prestigekwestie. Wittert geeft enkele redenen op die tot ontslag kunnen leiden: wanneer de dienstbode zich schuldig maakt aan ontrouw ten opzichte van zijn meester; als hij/zij redelijke bevelen negeert of er tegen ingaat; bij verzuim; bij 'kwade zeden'; bij beledigingen van de meester en/of zijn familie in woorden en daden. Frappant hierbij is dat de werkgevers telkens op hun woord werden geloofd (55).

Wie aan de slag was bij de burgerij trof het dikwijls slechter. In veel gevallen belandden ze, na ontslag of bij pensionering, aan de rand van de maatschappij. Op dat moment waren ze aangewezen op, meestal, katholieke liefdadigheidsorganisaties. Soms konden ze terecht in private opvanghuizen waar ze een groot deel van hun spaarcenten uitgaven voor een bed in een grote slaapzaal. Werkloze dienstmeiden, maar ook jonge meisjes, lieten zich dan ook gemakkelijk verleiden tot een betrekking als dienstster in een (goor) café. Anderen waren een gewillige prooi voor pooiers en kwamen op die manier in de prostitutie terecht (56). Om dat te vermijden werd bij voorbeeld te Gent rond 1900 de *Werken van Francisca Romana*, in de Oude Houtlei door de paters franciscanen ingesteld voor de begeleiding van jonge en iets oudere vrouwelijke huismeiden (afb. 13). Aan de Pekelharing, dichtbij hun klooster, richtten ze daarvoor huisvesting in (afb. 14). In een bijdrage over de huisvesting van de armen in de jaren 1800 tot ca. 1950, verschenen in dit tijdschrift (57), werd beschreven hoe ook de conventen van het Groot Begijnhof na de verdrijving van de begijntjes als onderkomen dienden voor afgedankte, bejaarde meiden. Ook het afgetakelde dominicanenpand aan Onderbergen 'herbergde' er een flink aantal. In 1906 werd de *Union des Femmes Gantoises*

opgericht die zich vanaf 1911 over dienstmeisjes ging ontfermen. Men gaf richtlijnen uit om de aanwerving in goede banen te leiden (afb. 15). Deze vereniging was een soort syndicaat dat de dienstmeisjes beschermde tegen de werking van onbetrouwbare en malafide plaatsingsbureaus. Noch over de *Werken van Francisca Romana*, noch over de *Union des Femmes Gantoises* is veel informatie terug te vinden.

Belangrijk verschil met het Nederlands dienstboderecht is dat in Nederland de verhuurder van diensten aanspraak maakt op het volle loon wanneer de arbeidsovereenkomst buiten zijn toedoen niet wordt nageleefd. Keizer Karel V verleende de stad Utrecht op 30 september 1555 een ordonnantie waarin bepaald werd dat een dienstbode die zonder reden door de werkgever werd weggestuurd, recht had op het volle loon tot het einde van de overeenkomst met daar bovenop nog een schadevergoeding ten belope van zes maanden loon (58). Met dit stukje Nederlandse "wetgeving" komen we bij de volgende paragraaf.

**WERK VAN
St. FRANCISCA ROMANA**

OUDE HOUTLEI 74 GENT

●

PLAATSING VAN DIENSTMEISJES

—

Voor de leden van de St.-Francisca-club, elken Zondag van 4 tot 9 uur:

1. — GEZELLIG SAMENZIJN, ONTSPANNING, GEZELCHAPSSPELEN, VOLKSDANSEN, ZANG, ENZ.
2. — STUDIEKRING OVER ALLERLEI BELANGRIJKE ONDERWERPEN.
3. — LESSEN OVER OPVOEDKUNDE
4. — SPECIALE BOEKERIJ

HULPBEToon AAN DIENSTMEISJES

— Uw goed hart heeft reeds voor zoovelen gezorgd. Wanneer gaat U ook eens denken aan onze dienende meisjes, die zoo verlaten zijn.

●

Best.: **Pater Sixtus Van Ruyteghem**
Klooster der Paters Minderbroeders
Oude Houtlei 72, Gent. - P. Ch. 117228

Imschoot, Gent - Tel. 585.08

Afb. 16.

Een vluchtige blik op de wetgeving

Na het einde van het Ancien Régime moesten de artikelen 1780 en 1781 van het Burgerlijk Wetboek volstaan om de 'sociale wetgeving' rond te krijgen. De toestand zal voor het dienstpersioneel verbeteren met de sociale wetgeving die langzamerhand werd ingevoerd. In het begin van de 20ste eeuw kwam die voor loontrekkenden op gang onder andere door toedoen van de socialist Emile Vandervelde. Charles Woeste wilde nooit over dit onderwerp praten en deed

de zaak af met zijn oneliner waar hij een patent op had: Hier moet grondig over nagedacht worden. Een volwaardig arbeidscontract kwam er pas vanaf 1970.

In het Ancien Régime was de wetgeving in verband met personeel gebaseerd op het gewoonterecht, de zogenaamde *coutumes* of *costuymen*. Ook de invloed van de katholieke kerk viel niet te omzeilen. In 1804 werden twee belangrijke artikels in het burgerlijk wetboek ingeschreven. Ze dateren dus uit de Franse tijd: de Code Napoleon (CN) (59). Artikel CN 1780 van het Burgerlijk Wetboek (BW) bepaalde dat diensten maar voor een beperkte tijd of voor een bepaalde taak worden verhuurd. Op zich is dit positief te noemen. Dit artikel van het wetboek moest verhinderen dat de lijfeigenschap opnieuw werd ingevoerd. Artikel CN 1781 bepaalde dat de werkgever op zijn woord werd geloofd bij conflicten over de hoogte van het loon, betaling van het loon van het voorbije jaar en de voorschotten voor het lopende jaar. Dit artikel was alleen van tel voor sommen kleiner dan BEF 150. Voor betwistingen over bedragen groter dan BEF 150 waren geschreven bewijsstukken nodig. Nadelig voor de dienstboden was dat zij in het kader van art. 1781 geen getuigen mochten oproepen. De artikels 1780 en 1781 waren dus ronduit discriminerend. In 1866 werd artikel 1781 in principe afgeschaft, maar het zou nog duren tot halfweg de jaren 1880 (60) voor het zover was. Veel conservatieven deden er alles aan om de afschaffing te verhinderen (61).

Praktijkvoorbeelden

Wat de aantallen dienstbodes betreft die op een plek waren tewerkgesteld kunnen wat de adellijke en burgerlijke leefwereld betreft enkele voorbeelden uit het Gentse gegeven worden.

Maar eerst dient gezegd dat de Nederlandse auteur M.T.C. van den Bos negen verschillende functies ontdekte. Negen functies staan niet voor negen personen. Een persoon kon immers meerdere functies uitoefenen. Vervolgens telde de auteur het aantal slaapkamers, maar ook dat brengt geen soelaas omdat er meerdere dienstbodes op een kamer sliepen (62).

Volgens Aglaë Adanson bestond het personeelsbestand uit drie tot zes personen. De minimumbezetting bestond volgens haar uit een kokkin, een kamermeisje en een tuinman. De maximumbezetting bestond uit zes personen. Het minimum werd aangevuld met een *femme de basse-cour* en twee werklieden (63). Ook de Nederlandse auteur van der Burg houdt het bij een minimum van drie personeelsleden (64).

Min of meer de zelfde bezetting vinden we terug op het Carelshof te Sint-Amandsberg. Op dit kasteel waren steeds 2-3 meiden, een hovenier en een chauffeur aan het werk. Maar dit aantal kon op bepaalde ogenblikken serieus aandikken. Op die ogenblikken werkten er twaalf hoveniers op het kasteel (65). Dankzij de verbeterde verzamelwoede van Napoleon de Pauw is een brief van barones Charlotte de Villers d'Olgrand uit 1849, gericht aan vader de Pauw, tot ons gekomen. Het gaat om een aanbevelingsbrief die de barones schreef ten voordele van haar tuinman Charles Vandewalle die ze bij de Pauw

sr. aanbeval. Ze schreef dat Vandewalle bij de Pauw wilde werken tegen een loon van 300,- BEF, te verhogen met de opbrengst van de kruiden die hij op het goed van de Pauw kweekte. Bovendien hield Vandewalle zich ook het recht voor om de koeien van zijn ouders te laten grazen op het goed van de Pauw. Al deze 'voorwaarden' kunnen nu volledig geplaatst worden aan de hand van wat hiervoor werd beschreven. Beide kastelen, zowel dat van barones de Villers d'Olgrand als dat van de Pauw sr. waren te Oostakker gelegen, op het Westveld (nu Sint-Amandsberg) (66).

Wat het sparen betreft kunnen we een West-Vlaams voorbeeld aanhalen. Op het kasteel Nieuwmunster te Brugge werkten een meid en een knecht die hun kledij zelf moesten betalen. Zij moesten ook huur betalen die natuurlijk van hun loon afgetrokken werd. Bovendien werden ze onregelmatig betaald en dan nog in de vorm van voorschotten, als ze er zelf om vroegen natuurlijk. Door deze wijze van handelen waren de dienstbodes verplicht te 'sparen', de zogenaamde *forced savings*. Door dit gedwongen sparen kon schilder Jacob van Oost 24 lb. ontlenen bij Katelijne Meurnyn (ex Belle), meid op Nieuwmunster. Meid en knecht bleven hun leven lang in dienst. Zo slecht zal het op Nieuwmunster dan wel niet geweest zijn (67).

Bij parochiepriesters

Naast de mensen in dienst bij boeren (groot en klein), adel en burgerij waren er ook in dienst bij religieuzen, in hoofdzaak pastoors. Het ging voornamelijk om vrouwen die bij mijnheer pastoor als meid werkten. Net als het personeel van adellijke families bleven ook priesterhuishoudsters onderbelicht in de sociale geschiedenis. Zij kregen een marginale behandeling in de kerkgeschiedenis. Nochtans was hun functie meer een roeping dan een beroep. Zij lieten, omdat ze discreet leefden, ook weinig sporen na. Ook in religieuze instellingen, zeg maar kloosters, werd lekenpersoneel tewerkgesteld. Hierover is tot nog toe weinig geweten. Een surfbbeurt op internet leert ons dat het fenomeen bekend is, maar er wordt weinig tot geen aandacht aan besteed. Ook begijnen hadden inwonende meiden die ze soms na hun overlijden via testamenten begiftigden. Zo weten we dat begijn Johanna De Bruyne huisraad naliet aan haar meid (68).

Dat er tijdens het Ancien Régime binnen het bisdom Gent heel wat meiden bij pastoors werkzaam waren, is duidelijk. Zij waren onontbeerlijk binnen het pastorale huishouden en dito werking. De pastoorsmeid genoot dan ook binnen de katholieke gemeenschap een zeker aanzien (69). Verder zullen we echter zien dat dit niet altijd zo geweest is. Het verbreken van de celibaatregel en het concubinaat waren hier de oorzaak van. In een gedicht uit de eerste helft van de 18de eeuw vinden we de voorwaarden waaraan een pastoorsmeid moest voldoen: ze moest op religieus en sociaal vlak van onberispelijk gedrag zijn; ze moest kunnen omgaan met kritiek en bovenal zeer discreet zijn; qua kledij en opsmuk moest ze zeer bescheiden zijn; uiteraard moest ze goed zijn in huishoudelijk werk en het ontvangen van gasten (70).

Dat de pastoor een meid had werd in de gemeenschap af en toe eigenaar-

dig, zeg maar scheef, bekeken. Ook de katholieke kerk zelf had hiermee een probleem. Ze beschouwde de vrouw immers als een inferieur wezen. Waren Eva en haar appel niet de hoofdschuldige voor de verdrijving uit het Aards Paradijs? Bovendien lag de Kerk altijd al regelmatig met haar eigen bedienaars overhoop wat het celibaat betreft, iets wat de laatste jaren weer de kop opsteekt. Bovendien zorgde het samenwonen met een vrouw tot gevaar voor onkuis gedrag (afb. 16 en 17 uit *Het Ezelken* van Cyriel Buysse). Logisch dat de gemeenschap nogal eigenaardige ideeën opbouwde en al dan niet terecht roddels begon te verspreiden. Alles had natuurlijk te maken met het celibaat van de geestelijken (71).

Afb. 17.

Alhoewel in de 17de eeuw de relatie pastoor/meid zuiver professioneel was, waren er toch parochianen die daar aanstoot aan namen. De enige oplossing die de pastoor op kritieke momenten had was zijn meid buiten te zetten. Door de beperkte inkomsten van de pastoor, die toch zijn huishouden

wilde gedaan krijgen, moest hij zich noodgedwongen tevreden stellen met vrouwen van lage afkomst die nergens anders aan de slag konden en bereid waren tegen een lager loon te werken. Het is evident dat dit soort vrouwen een potentiële bron vormden voor roddels en schandalen. Velen werden bovendien bazig, wat ergernis bij de parochianen opwekte. Aan de andere kant moest het schamele inkomen van menig parochieherder aangevuld worden door boerderijactiviteiten en daar waren handen voor nodig. Die vonden ze bij hun meid. Gelukkig namen weinig mensen echt aanstoot aan de scheve schaats die hun pastoor soms reed (72). Naarmate de 17de eeuw verder liep nam het begrip voor de (seksuele) relaties tussen pastoor en meid zienderogen af. Aartsbisschop Boonen legde in 1630 een eed op aan de seminaristen waarbij ze moesten zweren als (onder)pastoor slechts vrouwelijke bloedverwanten in de tweede graad in huis te halen (73).

Priesterhuishoudsters vonden hun oorsprong in het Concilie van Trente (1554-1563) waar de celibaatsverplichting voor de priester centraal gesteld werd. Hij kon voor bepaalde taken geen beroep meer doen op 'zijn vrouw'. Met de jaren namen de werkzaamheden van de (onder)pastoor(s) hand over hand toe. Door de toename vanaf de 19de eeuw van de aantallen katholieke verenigingen verbonden aan de parochies als gevolg van een toenemende verzuiling, kwam er heel wat werk op de schouders van deze priesters terecht. Zij moesten immers de werkzaamheden ervan controleren. De pastorie werd als het ware een 'katholiek gemeentehuis' naast het burgerlijk gemeentehuis dat overigens meestal ook door katholieken gedomineerd werd, zoals het zo vaak ging in het rurale Vlaanderen van toen. Daardoor werd soms meer dan het pastoorshuishouden door de meid gecontroleerd en zelfs gedirigeerd.

De functie van pastoorsmeid was echter niet voor iedereen weggelegd. Er waren enkele specifieke voorwaarden te vervullen: ze moest minstens 40 jaar oud zijn, van onberispelijke levenswandel, diep godsdienstig. Ze bleef vaak levenslang bij 'haar' (onder)pastoor. De meid had in de pastorie ook een meer dan voltijdse taak, want ze stond dag en nacht ter beschikking. Ze vervulden naast de 'gewone' huishoudelijke taken ook nog de functie van ontvangstcomité. Ze verzorgde de permanentie op de pastorie. De (onder)pastoor was immers vaak op stap en holde van de ene vergadering naar de andere. Daarnaast organiseerde ze ontvangsten en diners op de pastorie. Ze speelde boodschapper en sprong bij in de verdeling van armengiften.

De na-oorlogse jaren waren er massaal veel priesterwijdingen. Door de grote toename van de aantallen priesters ontstond er ook een grote vraag naar goede meiden, waardoor de invulling van dit beroep problematisch werd. Nu zouden we dit een knelpuntberoep noemen. Daar waren twee redenen voor. Ten eerste had het beroep fel in aanzien ingeboet. En daarnaast waren de mogelijkheden inzake sociaal-religieus engagement uitgebreid, waarbij er functies ontstonden en voor vrouwen toegankelijk werden in de verzorgings- en opvoedingssector (74).

Conclusie

Het is heel moeilijk om informatie te vinden over het dienstpersoneel dat op een kasteel werkte of in dienst was bij een gezin uit adellijke kringen of de burgerij. Voor het dienstpersoneel op boerderijen gaat dit een stuk vlotter. Deze laatste zijn dan ook beter bestudeerd. Het personeel van de adel of de burgerij werd tot nog toe niet of nauwelijks bestudeerd.

Het is ook moeilijk om een lijn te trekken in bijvoorbeeld het loon. Dit hing vooral af van leeftijd en ervaring van de betrokkene en van de streek van tewerkstelling, maar de bronnen spreken elkaar soms grondig tegen. Onder andere is dit het geval met het loon in klinkende munt. Voor de ene bron beliep dit ongeveer 40 % van de totale verloning (Lambrecht), voor de andere bron was dit maximaal 20 % (Scholliers). Wel zijn alle bronnen het eens over de samenstelling van de verloning in natura versus cash, al is er een verschil in percentages.

Een opvallend hiaat in de gegevens over het personeel tewerkgesteld bij de adel en burgerij is de jachtopzichter. Blijkbaar werd deze functie tijdens het Ancien Régime tot nog toe niet bestudeerd. Waarschijnlijk zijn er in familiearchieven en dito beschrijvingen wel inlichtingen te vinden, maar dit werk kon binnen dit bestek niet worden uitgevoerd, zelfs niet worden aangevat. Bovendien zal die bron vermoedelijk nogal eenzijdig zijn en misschien iets te positief gekleurd.

Maar de belangrijkste conclusie mag misschien wel zijn dat het leven en verloning van dienstboden nog zo slecht niet was ten opzichte van andere beroeps categorieën. Het is waar, dagloners verdienden meer als ze aan het werk waren, maar zij waren in de winter of bij slecht weer, zowat de helft van het jaar, werkloos en moesten het dan stellen met wat hun eigen lapje grond opbracht of wat ze met huisarbeid verdienden, huisarbeid waarbij ze in veel gevallen uitgebuit werden (75).

Met dank aan Adrien Brysse, Ellen Buntinx,
Wouter Ryckbosch en Bert Vervaeft

Bij de afbeeldingen

Afb. 1, 2, 3, 11 en 14 zijn afkomstig uit *De deugdzame Dienstmeid in hare plichten onderwezen*, door Maternus Goyens, minderbroeder, een uitgave van de paters franciskanen (Mechelen, 1901). De raadgevingen bij aanwerving in afb. 15 en het 'zantje' dat de heilige Francisca Romana zou moeten voorstellen (afb. 16): uit de KBOV bibliotheek, Kraanlei, Gent. *Het Ezelke* (afb. 17), waaruit een fragment in afb. 106, werd door Van Dishoeck uitgegeven in 1914. De foto met dienstpersoneel van het kasteel Lippens in Zaffelare (afb. 4, vóór W.O. I) uit de collectie van het documentatiecentrum DSMG, Begijnhof, Sint-Amandsberg. Afb. 5 tot 10 en afb. 12 werden geput uit de 'Ephemera' (Vliegende Bladen) van de de Ugent bibliotheek.

Noten

- 1 Schelstraete, C. Een tijdelijke slavernij? Levensomstandigheden van het dienstpersoneel in Vlaanderen, 1700-1850 (licentiaatsthesis UGent, 1983, p. 85).
- 2 Citaat uit Goyens, M (1902). De deugdzame dienstmeid. Mechelen. Sint Franciscus Drukkerij, p. 45.7 en
- 3 Schelstraete, C. (1983, p. 11).
- 4 Schelstraete, C. (1983, p. 13).
- 5 Schelstraete, C. (1983, p. 85).
- 6 Schelstraete, C. (1983, p. 4).
- 7 I. Gesquière, L. Van Rompaey, Het fenomeen dienstpersoneel doorheen de tijd (in: J. De Maeyer, L. Van Rompaey, Up stairs down stairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995, 1996, p. 23).
- 8 Zelf hebben we deze memorabilia gezien in het familiearchief de Schoutheete de Tervarent.
- 9 Zie in dit verband Mattens D., Usurpatie op het Westveld, of niet? (in: Heemkundig Nieuws Oost-Oudburg, jg. 42, 2014, p. 28-30).
- 10 Zie o.a. ook Adanson, A. (1845). La maison de campagne. Ouvrage qui peut aussi, en ce qui concerne l'économie domestique, être utile aux personnages qui habitait la ville. Tome premier.
- 11 I. Gesquière, L. Van Rompaey (1996, p. 23).
- 12 L. Duerloo, Het blazoën ontsmet. Adellijke heraldiek als toe-eigening van eer en deugd, 1550-1750 (in: BMGN, Low Countries Historical Review, 2008, p. 635).
- 13 Zie in dit verband ook Adanson, (1845). Hierin beschrijft zij hoe ze zelf een korset heeft ontworpen zodat de draagster van het kledingstuk dit ten eerste zelf kon aantrekken en dat ze ten tweede beter kon bewegen.
- 14 A. Hermans, Tot uw dienst mevrouw. Opleiding van dienstpersoneel eind negentiende begin twintigste eeuw (in: J. De Maeyer, L. Van Rompaey, Up stairs Down stairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995, 1996, p. 126).
- 15 Schelstraete, C. (1983, p. 27).
- 16 Schelstraete, C. (1983, p. 28).
- 17 Schelstraete, C. (1983, pp. 31-32, 35).
- 18 I. Gesquière, L. Van Rompaey (1996, pp. 33-34).
- 19 Schelstraete, C. (1983, p. 70).
- 20 E. Buyst, De economische betekenis van het dienstpersoneel (in: J. De Maeyer, L. Van Rompaey, Up stairs Down stairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995, 1996, pp. 114-115).
- 21 Schelstraete, C. (1983, p. 80).
- 22 Schelstraete, C. (1983, pp. 82, 84).
- 23 Schelstraete, C. (1983, p. 87).
- 24 Zie in dit verband D. Mattens, De hoed van Napoleon of een licht doen schijnen over het Westveld (in: Heemkundige Kring De Oost-Oudburg, jaarboek 45, 2008). Nog maar een bewijs dat de verklaring voor een toponiem een eigenaardige wending kan nemen: van hobby tot straatnaam.
- 25 I. Gesquière, L. Van Rompaey, Het fenomeen [...] (1996, pp. 31-32).
- 26 Schelstraete, C. (1983, pp. 88-90).
- 27 Schelstraete, C. (1983, pp. 90-92).

- 28 Schelstraete, C. (1983, pp. 93, 95).
- 29 Schelstraete, C. (1983, p. 115).
- 30 Schelstraete, C. (1983, pp. 96-100).
- 31 Schelstraete, C. (1983, pp. 101-105).
- 32 Zodoende was hij een van de weinige gehuwde dienstboden.
- 33 De lakeien in dienst van een adellijke familie waren trouwens de enige die meerleurige livreeën mochten dragen. Een ordonnantie uit 1754 verbood aan niet-edelen om hun personeel in meerleurige livreeën te stoppen en livreeën te voorzien versierd met passementwerk (Schelstraete, 1983, p. 86).
- 34 Schelstraete, C. (1983, pp. 106-109).
- 35 Pandectes Belge, 1839, p. 524
- 36 Schelstraete, C. (1983, p. 12).
- 37 Schelstraete, C. (1983, p. 111-112).
- 38 Schelstraete, C. (1983, p. 114).
- 39 Schelstraete, C. (1983, p. 115).
- 40 Schelstraete, C. (1983, p. 117, 122).
- 41 Schelstraete, C. (1983, p. 124).
- 42 Schelstraete, C. (1983, p. 126).
- 43 Schelstraete, C. (1983, pp. 129-136).
- 44 Schelstraete, C. (1983, pp. 137-138).
- 45 Schelstraete, C. (1983, p. 142-143).
- 46 Schelstraete, C. (1983, p. 143).
- 47 Schelstraete, C. (1983, pp. 166-177).
- 48 De werkboekjes werden in 1803 ingevoerd. Koen Nevens ziet het ontstaan van de werkboekjes in een verder verleden: Het dienstboekje gaat terug tot een verordening van 2 januari 1749 van de Franse koning Lodewijk XV. Deze verordening legde aan werklieden de verplichting op om met een boekje te bewijzen dat ze het werk bij hun vorige opdrachtgevers hadden beëindigd. Aan de opdrachtgevers werd verboden werklieden aan te nemen die niet aan de hand van het boekje konden bewijzen dat ze hun opdracht bij hun vorige opdrachtgevers hadden gepresteerd (K. Nevens, Van werkboekje tot Dimona (op: <http://sociaalrecht.blogspot.be>; laatst geraadpleegd: 14.04.2016).
- 49 E.A.C.N. Wittert, Academisch proefschrift over het Nederlandsch dienstboden regt (doctoraatscriptie Hogeschool Leiden, 1860, pp. 7-8).
- 50 C. Steverlynck, Gevaarlijke meiden en meiden in gevaar (in: J. De Maeyer, L. Van Rompaey, *Up stairs down stairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995.*, 1996, pp. 145-150).
- 51 I. Gesquière, L. Van Rompaey, Het fenomeen [...] (1996, pp. 26-27, 31).
- 52 I. Gesquière, L. Van Rompaey, Het fenomeen [...] (1996, p. 34).
- 53 V. Piette, De geschiedenis van het dienen. De problematiek van bronnen en methode (in: J. De Maeyer, L. Van Rompaey (red.), *Up stairs Down stairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995.*, 1996, p. 106).
- 54 Werkmansboekjes werden door een bijzondere politie voor dienstboden uitgereikt. Deze politie won informatie in omtrent het goed gedrag en de goede zeden van het personeelslid en noteerde dit ijverig in het werkboekje. De meeste van deze boekjes zijn door de tijden vernietigd, omdat ze als onbelangrijk werden beschouwd (V. Piette, *De geschiedenis van het dienen. [...] (1996, p. 110).*). Vanaf juli 1883 werden de werkboekjes facultatief. Dit wil zeggen dat ze niet meer verplicht waren (J. Deferme, *De plaats van de mutualiteit en ziekteverzekering in de ontwikkeling*

- van de 19e-eeuwse sociale politiek (in: K. Van Acker (red.), *Hoeders van de volksgezondheid. Artsen en mutualiteiten tijdens het interbellum: het Antwerpse voorbeeld*, 2005, p. 18).
- 55 E.A.C.N. Wittert, *Academisch proefschrift* [...] (Leiden, 1860, p. 8).
- 56 I. Gesquière, L. Van Rompaey (1996, pp. 42-43).
- 57 Devriese, L (2015). Niet in beluiken, maar toch schamel: werkmansbehuizing in Gent anno 1912. In: Van Mensen en Dingen, jg. 13, p. 5.
- 58 E.A.C.N. Wittert, *Academisch proefschrift* [...] (Leiden, 1860, p. 4).
- 59 De wetsartikelen worden in wetenschappelijke bijdragen ook afgekort als 'art. 1780-1781 CN' (waarbij 'CN' staat voor Code Napoleon). en niet als 'art. 1780-1781 BW'.
- 60 Opgeheven bij artikel 1 van W. 10.07.1883 (BS 11.07.1883).
- 61 P. Van Den Eeckhout, *Van werkboekje tot arbeidscontract. De negentiende-eeuwse arbeidsrelaties revisited* (in: BTNG/RBHC, XXXV, 2-3, 2005, p. 164).
- 62 M.T.C. van den Bos, *Personeelsvertrekken in dubbel brede huizen en buitenplaatsen. Een onderzoek naar het gebruik en indeling van dienstvertrekken in voorname woonhuizen* (masterscriptie, Universiteit Utrecht, 2014).
- 63 A. Adanson, *La maison de campagne. Ouvrage qui peut aussi, en ce qui concerne l'économie domestique, être utile aux personnages qui habitait la ville. Tome premier* (1845, pp. 78-79).
- 64 V.A.M. van der Burg, *Het dienstpersoneel op de Zeister buitenplaatsen aan de Dribergseweg 1850-1940* (in: Oud Utrecht, mei/juni, 1997, p. 58).
- 65 D. Mattens, *De hoed van Napoleon, of een licht doen schijnen over het Westveld* (in: Heemkundige Kring De Oost-Oudburg, Jaarboek 45, 2008).
- 66 D. Mattens, H. Vancoppenolle, *De familie de Schoutheete de Tervarent. Haar bezittingen te Oostakker* (2011).
- 67 J. De Smet, *Het dagelijks leven van een rijke familie in de 17e eeuw. Naar het handboek van Jonkheer van Nieuwmunster. Brugge, 1638-1668* (in: Biekorft, jg. 58, 1957, pp. 276-277).
- 68 D. Mattens, J.P. Rega, *Beddengoed, kleren en huisraad van begijnen (1703-1900)*. (in: Van Mensen & Dingen. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen, jg. 14, nr. 2, 2016, p. 19).
- 69 D. Geirnaert, *Pastorsmeid in het Ancien Régime* (in: Biekorft. West-Vlaams archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, Aflevering 2, 2014, p. 152).
- 70 D. Geirnaert, *Pastorsmeid in het Ancien Régime* [...] (2014, p. 157).
- 71 T. Bervoets, *Een derde geslacht? Het priestercelebaat in het aartsbisdom Mechelen (1559-1801)*. (masterscriptie KU Leuven, 2010, p. 23).
- 72 T. Bervoets, *Een derde geslacht?* (2010, pp. 39-40).
- 73 T. Bervoets, *Een derde geslacht?* (2010, pp. 51, 54, 56).
- 74 J. De Maeyer, L. Collin, *'Bezige Martha's': de priesterhuishoudsters in Vlaanderen* (in: J. De Maeyer, L. Van Rompaey, *Up stairs down stairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995.*, 1996, pp. 223-228).
- 75 J. Mestdagh, *'Zweetarbeid' en 'zweetlonen'. De thuisarbeid in de Ize-gemse schoenmakerij, 1840-1940* (in: BTNG/RBHC, XXXIII, 2003, 1-2, pp. 49-90).

OVER DIENSTBODEN BIJ LANDBOUWERS IN VLAANDEREN (17de-19de eeuw).

Danny Mattens

Goede dienstboden, indien zij willen, doen hun vagevuur hier op aarde..

INLEIDING

Een andere ondertitel van dit artikel had kunnen zijn: 'Dienstboden moesten inzien dat de ene op de wereld was gekomen om te dienen en de andere om te worden gediend.' Beide citaten komen uit *Upstairs, downstairs*. Dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995 (1). De meesten onder ons kennen ongetwijfeld de gelijknamige televisiereeks uit de jaren 1970, en velen zullen op zijn minst een fragment gezien hebben van die andere televisiereeks *Downton Abbey* (vanaf 2010 in Groot-Brittannië). In beide reeksen wordt het wereldje van de Britse aristocratie tentoongespreid, de upstairs. In dit wereldje komen natuurlijk de dienstbodes, downstairs, ook aan bod.

Het onderwerp intrigeerde ons dermate dat we bij deze willen proberen een inzicht te bieden in deze materie. Vooraf dient gezegd dat de wereld van dienstboden op een boerderij in al zijn aspecten totaal verschillend is van die op een kasteel. Met andere woorden: de bevindingen in verband met de ene groep kunnen niet zomaar klakkeloos worden gebruikt voor de andere groep. Verder kunnen we voor wat de 20ste eeuw betreft, rustig verwijzen naar het boek van Diane De Keyzer, *Madame est servie*. Leven in dienst van adel en burgerij, verschenen in 1995. We hebben ons zoveel mogelijk beperkt tot de 18de en 19de eeuw. Strikte tijdsgrenzen zetten in de geschiedenis is bijna onhaalbaar. Daarom zal het jaar 1900 hier en daar wel eens overschreden worden.

Definitie

Laslett geeft ons inziens de meest volledige definitie (2). Ze wordt dan ook door latere auteurs frequent aangehaald: 'Servants are persons of either sex, usually but not necessarily young persons, who are retained in households to take part in their activities, and to serve and support family members, especially the status and actions of household heads'. Deze omschrijving geeft ons heel wat elementen waar we een eind verder mee komen:

1. Persons of either sex: personen van beide geslachten, dus zowel mannen als vrouwen, waarmee niet gezegd is dat ze op gelijke voet werden behandeld

2. Usually but not necessarily young persons: verder in deze bijdrage zullen we zien dat het dienstbodeschap meestal beschouwd wordt als een overgangsfase tussen de puberteit en het gehuwd leven
3. Who are retained in households: de dienstboden woonden effectief in bij hun werkgever
4. To take part in their activities: de dienstboden namen deel aan de huishoudelijke activiteiten

Verder in de tekst worden deze elementen, en andere waaronder loon en mobiliteit, uitgebreider behandeld, niet noodzakelijk in die volgorde. Waar de definitie van Laslett positief te noemen is, vinden we in de Belgische juridische teksten een scherpere, eerder negatieve definitie: 'Een dienstbode is hij of zij die in dienst treedt van een ander persoon, een andere familie of huishouding, die behoort tot een lagere klasse dan die van de meester en die in het huis van deze laatste weinig verheven taken vervult (3).

Afb. 1.

Aanwerving, duur en einde van het contract

Grosso modo kunnen we stellen dat dienstboden op boerderijen werden aangeworven in januari of februari. Ze gingen echter meestal pas op 1 mei aan de slag. De aangegane verbintenis was er een van een jaar, wat niet wil

zeggen dat dit algemene regel was. Bij overlijden van een dienstbode, bijvoorbeeld, werd met de opvolger een contract afgesloten met een duur gelijk aan de resterende maanden van het oorspronkelijke contract. Ameloot, die het dienstpersoneel op een boerderij (4) te Eke bestudeerde, kwam wat betreft de duur van een verblijf van een dienstbode bij dezelfde werkgever, tot de volgende resultaten (5):

< 6 mnd	14,3 %
6-12 mnd	17,1 %
12-24 mnd	31,4 %
24-36 mnd	17,1 %
> 36 mnd	20,0 %

Deze bevindingen spreken Delahaye tegen die laat uitschijnen dat dienstboden het geen volledig jaar bij hun werkgever uithielden. Aan de hand van de cijfers van Ameloot mogen we voorzichtig concluderen dat ruim twee derden (68,5 %) van het contingent aan dienstpersoneel het langer dan een jaar bij hun 'patron' uithielden. Meer zelfs, een vijfde bleef langer dan drie jaar in dienst. Let wel, dit zijn cijfers voor dienstpersoneel tewerkgesteld bij landbouwers.

— Zie Jan, hier is de nieuwe boever, is er plaats in uw bed?

— Genoeg voor twee, meende Jan.

— We gaan er maar onder, newaar kameraad; de peerden zijn besteld.

Jan bezag den vreemden kerel en ze kropen donkerling te bed over dat 't ging.

— 't Is hier leutig volk? begon hij aan Jan te vragen.

Maar Jan deed hem breed uiteen: den naam van de peerden, hunne gaven, gewonten, hoe

Afb. 2.

De werkzaamheden als dienstbode werden beschouwd als een transitieperiode tussen de kindertijd en het volwassen leven. Deze periode wordt in de literatuur 'life cycle servant' genoemd (6). Kinderen gingen op vrij jonge leeftijd als dienstbode aan de slag. Dat daar (puberteits).problemen mee gepaard gingen was quasi onvermijdelijk. Ook Cats zag dat in zijn onmiddellijke omgeving en vond dan ook dat dienstmeisjes met zachte hand geregeerd moesten worden (7). Dienstboden traden volgens Debosschere (kasselrij Kortrijk). ten vroegste op hun twaalf jaar in dienst. Op het platteland was de leef-

tijdscategorie 10-14 jaar vrij omvangrijk vertegenwoordigd, al werden soms kinderen van acht tot negen jaar aangeworven (8).

— Houd u deftig, jongen, en de goede reis, en als ge in nood zijt, de deuren staan hier open.

Ze voelde de woorden in hare keel blijven steken, nu het op scheiden kwam.

— Heere God, hij was als kind van den huize, meende zij. Jan en kon ook niet meer:

— Danke, stamelde hij, mijne wenschen aan den boer, en aan Laura en aan Tieldeke en aan Idalie, en Lotte en aan d' andere en aan Netje ...

De boerin kwam meê tot bij de deur en daar hoorde Jan verschillende meisjesstemmen dooreen van boven roepen langs de trap:

Afb. 4.

Waar gingen dienstboden aan de slag?

In wat volgt bekijken we niet de specifieke regionale spreiding, maar eerder de sociaal-demografische omstandigheden die bepaalden of in sommige gebieden een hogere concentratie aan dienstboden kon voor komen. Kussmaul en medewerkers zijn voor veel aspecten op dit gebied gezaghebbend (9). Ze leggen in hun onderzoek naar dienstboden de nadruk op de seizoensgebondenheid van het werk. Ze stellen daarbij de continuïteit van de veeteelt - het vee vereist dagdagelijkse verzorging - tegenover de discontinuïteit van de graanteelt, die slechts enkele maanden zorg vereist. Boerenbedrijven die steunen op veeteelt zullen volgens haar dus hoofdzakelijk dienstbodes aanwerven. Schelstraete spreekt Kussmaul echter tegen. Hij vond dat in gebieden met hoofdzakelijk veeteelt veel minder dienstbodes te werk waren gesteld dan in streken met uitsluitend akkerbouw. Hij geeft wel toe dat vrouwen in streken met veel veeteelt sterker vertegenwoordigd waren dan de mannen (10). Verder wordt er ook op gewezen dat het dienstbodeschap een ideale oplossing is voor een maatschappij bestaande uit kerngezinnen (ouders met kinderen), met een hoog sterftecijfer en/of met een hoge huwelijksleeftijd.

Een volwassen koppel landbouwers met kleine kinderen zag zich genoodzaakt om dienstboden aan te werven om het tekort aan arbeidskrachten op te vangen. Zij konden hun (te) jonge kinderen immers niet aan het werk zetten. Adolescente kinderen betekenden in sommige gevallen een te grote last. Ze werden van huis gestuurd en vervangen door dienstboden. Verder werden kinderen door dienstboden vervangen voor het uitvoeren van specifieke taken. Ook in geval van overlijden van een van de ouders werd de overledene 'makkelijk en snel' door een dienstbode vervangen. Na het overlijden van

een of meerdere kinderen werd het overleden kind niet zelden door een dienstbode vervangen (11).

Waarom werden dienstboden aangeworven?

Simplistisch gesteld was dat uiteraard om het werk op en rond de boerderij of het kasteel gedaan te krijgen. Om het waarom van het aanwerven van dienstboden te doorgronden maakt Kussmaul voor de landbouwomgeving een vergelijking tussen familie, dagloners en dienstboden, die we hieronder schematisch weergeven.

Familie	Dagloner	Dienstbode
- ontvangt geen loon	- ontvangt een loon	- ontvangt een klein loon + kost en inwoon
	- wordt slechts voor korte termijn ingehuurd	
- flexibiliteit		- even flexibel als familie; 24 u./24 u. beschikbaar
	- was voor de werkgever een, hoge, variabele kost	- was voor de werkgever een (lage). vaste kost

36

Andere voordelen voor de werkgever waren legio: de dienstbodes vormden een centrale kern van arbeiders en arbeidsters die 24 uur op 24 uur beschikbaar waren; hun werkuren lagen niet vast; ze werkten op 'onsociale uren', op zondag en op sommige feestdagen; er werden door de dienstbodes veel uren gepresteerd en ze waren vooral nodig bij de dagelijks terugkerende activiteiten (12).

Zoals reeds aangehaald verlieten de meeste dienstbodes hun betrekking om te huwen en een eigen huishouden te starten. Dat daar niet lichtzinnig werd over gegaan, kwam vooral voort uit de dominerende katholieke mentaliteit die toen heerste, maar ook uit het feit dat het verlaten van het dienstboderschap een verlies van sociale status betekende (13).

Aantallen dienstboden

Hoeveel mensen als dienstbode werkten, in welke functie dan ook, is bij gebrek aan exacte bronnen moeilijk te bepalen. Een cijfer van 5 tot 10 % van de bevolking is de gangbare norm die in meerdere studies wordt gehanteerd. Op het platteland rond Gent en in de stad Gent zelf werkte in de 18de eeuw gemiddeld 10,5 % van de bevolking als dienstbode. Op het platteland werkte 13,8 % van de mannen en 10,4 % van de vrouwen onder het statuut van dienstbode. In de stad zien we omgekeerde cijfers, 8,2 % mannen en 13,1 % vrouwen. Verlinde wijst er op dat er bijvoorbeeld in Zuid-Vlaanderen en Binnen-Vlaanderen minder dienstbodes tewerk waren gesteld. Hij geeft als oorzaken hiervoor de bedrijfsversnippering en de huisnijverheid op. Het is inderdaad logisch dat in pietluttig kleine landbouwbedrijfjes geen plaats was

voor een dienstbode (14). Andere bronnen spreken dat tegen en vermelden dat zelfs de zogenaamde keuterboertjes beroep deden op een permanente helper, soms twee.

Afb. 5.

In landelijke gebieden waar vooral aan veeteelt werd gedaan, werkten vooral vrouwen in dienstverband. Vee vroeg immers een dagelijkse verzorging. Ook het verwerken van de melk in zuivelproducten allerhande was blijkbaar een vrouwenzaak. In die regio's met hoofdzakelijk akkerbouw kwamen vooral mannen aan de bak. In die gebieden was immers meer fysieke kracht vereist om het werk gedaan te krijgen (15). Overlaet (16) schrijft in haar doctoraatscriptie dat mannen echter veel minder dan vrouwen in dienst werkten. Volgens haar kenden mannen dit soort van 'loopbaanmigratie' veel minder omdat veel jonge mannen naar de stad trokken waar ze bij een ambachtsman als leerjongen aan de slag gingen.

Volgens Debosschere hadden in Pittem (periode 1768-1814). 24,44 % van de huishoudens een of meerdere betaalde helpers in dienst. In Gullegem was dit voor de zelfde periode 18,26 %. Uit deze summiere gegevens blijkt dat ca. 1/5 (21,52 %) van de huishoudens een dienstbode te werk stelde, wat een niet te verwaarlozen aantal is. Dit cijfer geldt voor het platteland in de kasselrij Kortrijk. Debosschere refereert tijdens haar onderzoek veelvuldig naar cijfers voor het Brugse Vrije waarvan ze suggereert dat die gelijklopend zijn.

Tweede vraag is dan natuurlijk hoeveel dienstbodes er per huishouden werkten. We hebben de gegevens voor Pittem en Gullegem in een tabel gegoten (17).

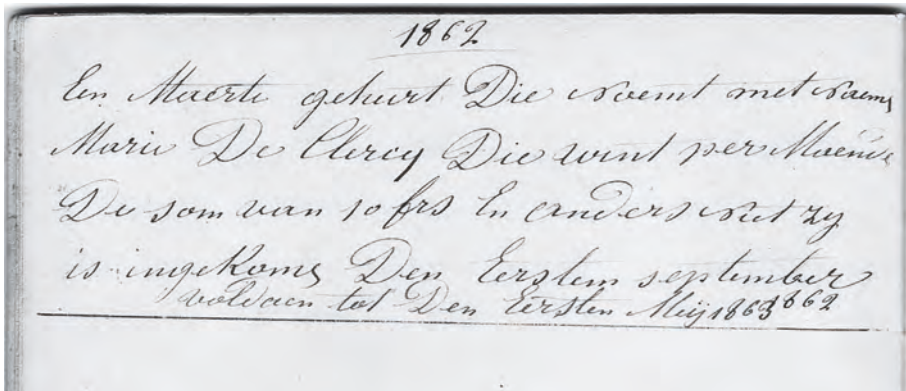

Aantal dienstboden	% van de huishoudens	
	Pittem	Gullegem
0	75,56	81,74
1	11,57	11,78
2	6,30	3,98
3	3,03	0,99
4	2,08	0,74
> 5	1,46	0,79

*Naar: S. Debosschere, Het dienstpersoneel op het platteland [..]
(2008, pp. 38-39).*

In het gezin

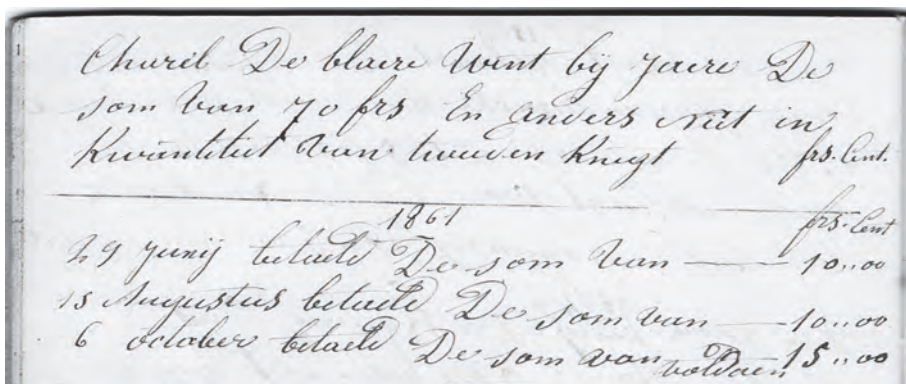
In de definitie van Laslett, maar ook in de realiteit, zien we dat de dienstboden inwoonden in het gezin van hun werkgever. In de 18de eeuw behoorden dienstbodes tot het 'gezin' van een welgesteld burger. Dit kon iemand van adel zijn, maar ook een rijke boer. Zelfs keuterboertjes hadden, soms, een dienstbode. Het woord 'gezin' was in zijn oorspronkelijke betekenis het reisgezelschap van een edelman, maar ook dienstpersoneel. In het Duits kennen we het woord Gesinde, wat dienstboden of personeel betekent (18). Ook in het Middenlands bestond ghesinde (1293) en het betekende reisgezelschap, gevolg, maar ook omgeving (in de betekenis van 'in iemands omgeving verkeren'). De Vries geeft de betekenis in huis als huisgenoten opgenomen bedienden, wat overeenkomt met de definitie van Laslett (19).

Afb. 6.

Loon

Wat verdiende een dienstbode in de 18de eeuw? Het begrip dienstbode moet ruim worden geïnterpreteerd. Het begrip dekt de erg verschillende functies van dienstmeid, maar ook van koewachter, tuinman, paardenknecht, enzoverder. Vandaar dat de lonen sterk verschilden. Dat blijkt uit het loonvoorbeeld dat Delahaye aanhaalt aangaande lonen uitbetaald in 1767: een koewachter verdiende 140 schelling (sch.) per jaar terwijl een paardenknecht 280 sch/jaar opstreek (20). Vrouwen verdienen volgens de gegevens uit onderstaande tabel 21,95 % minder dan mannen (21). Ook toen bleek er een loonkloof tussen mannen en vrouwen te bestaan. Voor gedetailleerde cijfers verwijzen we naar het werk van Delahaye (2006), die gegevens uit het Brugse Vrije in de periode 1710-1809 verzamelde.

Afb. 7.

Qua loon was het dienstpersoneel bevoordeeld ten opzichte van bij voorbeeld dagloners. Niet dat ze meer verdienden, integendeel, maar dagloners moest in veel gevallen hun centen thuis afgeven. Dienstpersoneel kon in de meeste gevallen volledig zelf over het verdiende loon beschikken. De Moor maakt een vergelijking tussen dagloners en dienstbodes wat het loon betreft. Ze doet dit voor twee periodes in het begin van de twintigste eeuw, maar wij denken dat de verhoudingen opgenomen in onderstaande tabel ook golden in het 18de en 19de eeuw.

Loonvergelijking dienstbodes-dagloners: uurloon in BEF

	Dienstbodes		Dagloners	
	1909-1914	1929	1909-1914	1929
West-Vlaanderen	0,98	14,72	2,25	30,00
Oost-Vlaanderen	1,27	13,70	2,33	30,22

Naar: M. De Moor, *Loonarbeid tijdens de overgang [...] (2001, p. 45-46).*

Bij het begrip loon moet niet zuiver en alleen naar het cash geld worden gekeken. Het loon was samengesteld uit meerdere componenten. Naast het uiteindelijke loon in klinkende munt (22) was er kost en inwoon, geschat tussen 20 en 40 % van het loon (23); nieuwjaarsgeld, godspenning (24), oogstpenning (25), kledij en schoeisel, een schaapsvacht, het zogenaamde 'vlies' (26), drinkgeld voor de jaarlijkse kermis en/of jaarmarkt en tenslotte soms een vergoeding in natura aan de familie van de, meestal heel jonge, dienstbode (27). Deze vergoeding wordt in het Gentse in 20 tot 30 % van de arbeidscontracten aan de ouders toegekend. De waarde lag tussen 1,16 en 4 schellingen. Vanzelfsprekend werd dit in mindering gebracht op het loon van de dienstbode (28). Het loongedeelte dat in natura werd 'uitbetaald' was voor de werkgever ook een manier om het personeel aan zich te binden (29). Zoals uit de paragraaf 'mobiliteit' zal blijken was het verschil in kwaliteit en kwantiteit van het voedsel niet zelden een reden om van werkgever te veranderen. Dienstbodes hadden op dit punt dus een zekere macht over hun meester of toekomstige meester.

Ook dient gezegd dat het loon over een langere termijn stabiel bleef. Een voelbare stijging was enkel op zeer lange termijn waar te nemen. De stijging van de lonen nam sneller toe naar het einde van de 18de eeuw (30). Het verschil in loon tussen de minst en de best betaalde meid schommelde rond 45 %. Het loon in Vlaanderen van de minst betaalde knecht schommelde omstreeks 1770 tussen 18 en 30 gulden, dat van de beter betaalde knecht tussen 36 en 48 gulden (31). Duidelijk moet gesteld worden dat het loon pas bij het einde van het contract werd uitbetaald. In de tussentijd kon de dienstbode wel voorschotten opvragen.

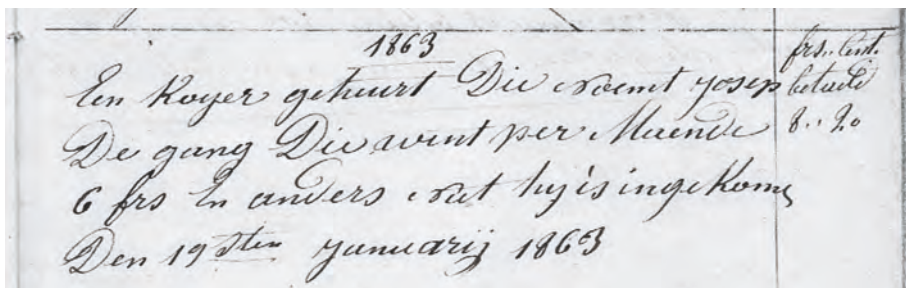
1863

Een Eersten Knecht egeheert Die saemt
 gesep Delic Die avint per Maende
 12 fcs 150 planten tabac En anders
 eset hij is ingekome Den 9 ten fcs. cont.
 yanuary 1863 sey 2 fcs Drinkgeld ten ougst
 volaan tot Den Eersten Mey 1863

Afb. 8.

Bestedingspatroon en sparen

Waarom gaven dienstbodes hun centen uit? Wat was hun bestedingspatroon? Hadden ze de mogelijkheid om te sparen en hoeveel? Vooreerst dient gesteld te worden dat de 17de-18de eeuwse Vlaamse maatschappij een overwegend katholieke was. Dit hield ook in dat van op de kansel de tien geboden er bij de kerkgangers werden ingehamerd met bulder- en andere dreigpreken. Ook het gebod vader, moeder zult gij eren (het vierde gebod). kwam daarbij ongetwijfeld aan bod. Dit gebod was duidelijk de verre voorloper van de artikelen van ons burgerlijk wetboek waarin gestipuleerd wordt dat kinderen, naar vermogen, moeten bijspringen in het onderhoud van de ouders, indien nodig. We mogen er van uit gaan dat de kinderen die als dienstbode werkten en het vierde gebod indachtig waren, regelmatig geld aan hun ouders overmaakten. Nochtans vinden we daarover weinig terug in de door ons gebruikte bronnen. Enkel Thijs Lambrecht wijst er op dat een deel afstaan van zijn loon voor de dienstbode een regelrecht ondermijnen van het spaarpotentieel betekende. Afstaan van loon zorgde immers voor een lager beschikbaar loon voor de dienstbode, maar vertraagde ook het spaartempo waardoor het risico ontstond dat het starten van een eigen gezin aanzienlijk werd vertraagd. Beide ambities, een hoger loon en meer sparen (ongeveer 30-40 % van het geldelijke loon), werd geofferd op het slachtblok dat 'bijstand aan de ouders' heette. Voor de ouders was dit dan weer een middel om hun levensstandaard op te krikken.

Afb. 9.

Een tweetal factoren stonden evenwel het bijstand verlenen in de weg: de hoge kost die verzenden van kleine bedragen doorheen het land meebracht. Transfers van kleinere bedragen werd pas mogelijk nadat cash geld in toenemende mate voorradig werd. Een tweede moeilijkheid vormde de gebrekkige geografische spreiding van de postdiensten die instonden voor de transfer van de centen. Dit laatste werd opgevangen door het feit dat boerderijhelpers zelden uit de buurt van het dorp van oorsprong wegtrokken. Het verlenen van bijstand aan de ouders moest nog aan twee belangrijke voorwaarden voldoen: de begunstigde(n) waren niet alleen de ouders (de zogenaamde 'verticale transfers'), maar waren evengoed broers, zusters,

ooms en tantes, enzoverder. Ook die moesten in de onmiddellijke nabijheid wonen om voldaan te worden. Bovendien moest de betrokkene een zeker overschot hebben op zijn loon, wat inhield dat hij/zij moest kunnen sparen. Lambrecht geeft aan dat ongeveer een derde van de afgesloten arbeidscontracten een clause bevatten waarin voordelen in natura voor de ouders van de dienstbode waren gestipuleerd. Het ging hierbij meestal om (goedkope) voedingsmiddelen zoals rogge en aardappelen. Maar het kon ook gaan om het verkrijgen van het recht om bijvoorbeeld aardappelen te telen op gronden die eigendom waren van de werkgever van de dienstbode. Meestal ging het hierbij om kleinere perceeltjes met een gemiddelde oppervlakte van 300 m². Ook kolen en gratis transport (gratis gebruik van paard en kar van de werkgever van het kind in kwestie) werden bedongen. Dit alles had natuurlijk repercussies op het loon van de dienstbode dat hierdoor afnam. Lambrecht geeft het voorbeeld van een meid die 72% van haar inkomen spendeerde aan transfers richting ouders. In sommige gevallen beschouwden de ouders de geldtransfers als een soort spaarboekje waar ze, volgens hun noden, geld konden afhalen. De grootte van de bijstand varieerde met de jaren. In tijden van hoge voedselprijzen nam de bijstand toe (32). Bij dalende voedselprijzen nam dat af.

*Henry Schuyrens Arent by jaare De som van
 120 francs En anders seit begin Met Den
 Eersten May 1861 in kwantiteit van Eersten
 Knecht*

	1861	frcs. linc
29 Mij betaald De som van	—	29.00
15 Augustus betaald De som van	—	20.00
<i>voldaan</i>		

Afb. 10.

Volgens Delahaye konden dienstbodes gedurende 10 tot 12 jaar hun inkomsten volkomen zelfstandig beheren. De meeste kinderen kwamen rond hun veertiende op de arbeidsmarkt en trouwden rond hun 26ste. Volgens deze auteur beheerden de dienstbodes in zekere mate ongeveer tien jaar hun eigen financiën en konden zij zich dan ook, financieel althans, voorbereiden op het volwassen leven, het gehuwd zijn. De periode dat ze in dienst waren gaf hen in eerste instantie de gelegenheid om geld te verzamelen voor hun later, gehuwd, leven. Daarnaast kregen ze gedurende deze periode ook de kans om vaardigheden aan te leren die hen moesten toelaten om met succes een gezin te runnen.

Nog steeds volgens Delahaye, blijkt uit internationale literatuur dat dienstbo-

des een essentieel deel van hun loon aan kledij besteedden. Deze kledij was niet bedoeld voor dagdagelijks gebruik. Werkkledij werd in veel gevallen door de werkgever verschaft. De aankoop van kledij kadert eerder in het begrip 'statussymbool' of 'investering voor de toekomst'. Wie kon er immers kledij kopen die niet echt nodig was? De aankoop was veeleer bedoeld als het aanleggen van een voorraad voor later.

Een tweeds ¹⁸⁶¹ ~~per~~ ^{per} ~~wekknecht~~ ^{wekknecht} gehuurt Die ^{frs. lent}
 Naemt mit naam, Chard Derie, Die
 Naemt per Maand 10 frs 100 ptants tabac
 En anders erit hy is ingekoms Den
 15ten yanuary 1862
 Aelwaent tot Den Laetsten April 1862

Afb. 11.

Er is ook een duidelijk verschil in het bestedingspatroon van vrouwen en mannen. Vrouwen legden niet alleen geld opzij. Zij kochten een groot deel van hun uitzet, kledij en linnen en durfden daarvoor aan hun werkgever voorschotten op hun loon vragen. Mannen hadden duidelijk een andere kijk op de zaak en potten hun geld op tot ze bij voorbeeld een aantal schapen of koeien konden aankopen. Die dieren lieten ze dan mee grazen tussen de kudde van hun meester. De mannen durfden ook wel eens voorschotten op hun loon vragen, maar dat was dan eerder om hun herbergbezoek te financieren.

Bij Thijs Lambrecht vinden we een gedetailleerde opgave van het uitgavenpatroon van het monetaire loon. Ook hij geeft aan dat het grootste deel werd uitgegeven aan kleding en schoeisel. Ook hij vond dat tijdens de eerste jaren een deel van het loon naar de ouders ging. Verder werd een gedeelte besteed aan ontspanning zoals herbergbezoek, pelgrimstochten en bedevaarten, jaarmarkten, foren en dorpskermissen, maar ook aan deelname aan huwelijks- en doopfeesten. Een ander deel ging, wanneer nodig, naar medische verzorging, maar die was duur. Die kost bedroeg al gauw 70 tot 100 % van een dagloon en werd dan ook soms door de werkgever gedragen. En dan is er nog de rubriek 'varia' met daarin zaken als paternosters, pruiken en koffers. Koffers werden door de vrouwen aangekocht voor het opbergen van wat ze als bruidsschat aankochten. Daarnaast kon de aankoop van koffers ook wijzen op een naderend vertrek bij hun werkgever (33). De aankoop van kledij vormde nog een derde belangrijk punt. Wanneer nodig kon kledij en ander textiel trouwens vrij makkelijk en snel opnieuw in cash geld worden omgezet door te verkopen of te verpanden (34). Bovendien was kledij of textiel in het algemeen veiliger omdat het minder makkelijk te vervreemden was, zeg maar te

stelen. Het was dus veiliger kledij te kopen dan centen in een kous onder de matras te bewaren, wat in die tijd niet onbelangrijk was.

Zo zijn we aanbeland bij de rubriek 'sparen'. Om te beginnen een tabel.

Deel van het cashloon, in %, dat gespaard werd. Dienstpersoneel proosdij Hertsberge; na het eerste dienstjaar, periode 1756-1778

	G e m i d d e l d loon	Gemiddeld gespaard in %
Mannen:		
- hovenier	140	31,33
- hovenier	180	60,48
- paardenknecht	240	100,00
- hofknecht	160	44,88
- hofknecht	170	79,59
Vrouwen:		
- dienstmeid	100	- 19,96
- dienstmeid	120	82,78

Naar: V. Delahaye (2006). p. 63.

In bovenstaand voorbeeld spaarden de mannen gemiddeld 63,26 % van hun cash loon, de vrouwen 31,41 % of nog niet de helft van wat de mannen konden opzij leggen. Ameloot geeft voor een boerderij te Eke enkele cijfers die daarmee niet overeenstemmen. Gemiddeld, voor de periode 1766-1787, werd 43,5 % van het loon opgespaard (minimum 32,6 %, maximum 52,7 %). Er waren volgens haar geen noemenswaardige verschillen tussen mannen en vrouwen (35).

In bepaalde gevallen was er sprake van forced savings. De term is niet helemaal correct en zelfs misleidend voor een situatie waarbij het loon niet volledig werd uitgekeerd. Alleen gevraagde voorschotten werden uitbetaald. Het is vanzelfsprekend dat deze manier van werken gunstig was voor de werkgever die daarmee de uitgespaarde liquide middelen voor zichzelf beschikbaar maakte en op die manier die middelen voor iets anders kon gebruiken (36). Het openstaande saldo werd bij het verlaten van de betrekking uitbetaald. Gelukkig maar.

Volgens Lambrecht was het zo dat vrouwen meer uitgaven dan ze verdienden zodat ze gemiddeld 5,5 % 'ontsparden'. In realiteit is dat een bedrag dat ze bij hun werkgever ontleenden. Meestal was deze schuld binnen het jaar na hun vertrek vereffend. Ook Delahaye wijst op dit fenomeen, zowel bij mannen als bij vrouwen. In het door hem aangehaalde voorbeeld, het personeel van de proosdij van Hertsberge, was er een hovenier die 25,57 %

‘ontspaarde’ en een dienstmeid met een negatief spaarpercentage van 19,96 %. Ondanks hun herbergbezoek spaarden mannen tot 38% van hun loon. Volgens Lambrecht moesten mannen twee tot drie jaar in dienst geweest zijn om in 1775 een bedrijfje van ongeveer 2 ha te kunnen pachten (37).

Sociaal leven

Dienstboden maakten meer kans op een huwelijk dan thuiswonende jongeren. Ze hadden immers meer sociale contacten. De contacten verschilden in alles van die contacten die ze zouden gehad hebben mochten ze thuis blijven wonen zijn. Bij huwelijk verlieten de meeste dienstboden hun betrekking, al was het wel zo dat er ook ouderen in dienst waren en bleven. Ongehuwde vrouwen van 30 jaar en ouder waren niet erg gegeerd op het platteland. Velen weken dan ook uit naar de stad. Mannen daarentegen werden meer gewaardeerd in een agrarische omgeving (38).

Zoals gezegd geeft Thijs Lambrecht aan dat dienstbodes zich af en toe ‘bezondigden’ aan herbergbezoek. Dienstbodes waren echter niet overal welkom. Zo weten we dat livreiknechten niet welkom waren in de Gentse Vauxhall, een feestzaal aan de Coupure (39).

Mobiliteit

Telkens opnieuw verbaast het ons dat de mensen gedurende het Ancien Régime, gezien de beperkte transportmiddelen, toch vrij mobiel waren. De bosschere heeft voor de kasselrij Kortrijk uitgezocht dat dienstbodes in de leeftijdscategorie 15-29 jaar het meest mobiel waren. De afstanden beliepen zelden meer dan 15 tot 20 km. De meerderheid van de dienstbodes die werkten in Pittem en Gullegem werkten binnen een straal van tien kilometer rond hun geboortedorp. Dit had twee grote gevolgen: ten eerste bleef de mogelijkheid bestaan familie en vrienden te bezoeken en ten tweede was het makkelijker om informatie over een toekomstige werkgever in te winnen. Het feit dat dienstbodes nooit ver van hun geboortedorp wegtrrokken vond ook zijn oorsprong in het feit dat ze dikwijls aan de slag gingen bij familie, bij werkgevers waar reeds een familielid werkte of ook nog bij een familielid van een vorige werkgever. Ook is gebleken dat mannen niet mobieler waren dan de vrouwen. Indien nodig waren zij wel bereid grotere afstanden af te leggen als er maar een hoger loon aan verbonden was. Jonge kinderen werden vaker in hun onmiddellijke omgeving geplaatst. De meest mobiele groep blijkt de groep te zijn die in de leeftijdscategorie 20 tot 29 jaar valt. Mogelijke redenen waren de naderende huwelijksleeftijd en bijgevolg het zoeken naar een gepaste huwelijkspartner, die misschien niet in de onmiddellijke omgeving kon gevonden worden (40). Een hoge mobiliteit werd ook mogelijk gemaakt door het feit dat een dienstbode weinig zaken te verhuizen had, waardoor de verhuiskosten erg laag gehouden werden.

Om een andere werkgever te zoeken en bijgevolg te verhuizen waren er een aantal redenen. De voornaamste zal ontegensprekelijk de zoektocht naar een hoger loon geweest zijn. Ook een promotie kadert in een ‘hoger loon’. Er gol-

den nog andere motieven zoals wat men bij de ene meester niet kon leren, kon bij een ander wel. Ook de uitbreiding van een sociaal en een informatienetwerk kon een reden tot verhuis zijn. Op die manier werd de kans op het vinden van een geschikte huwelijkspartner groter. Zelfs de jacht op kwantitatief en kwalitatief beter voedsel kon een reden zijn. Er zijn gevallen bekend waar contractueel bepaald werd dat er voor de dienstbode maximaal drie maal per week zalm op tafel mocht komen. Een algemene ontevredenheid over de levens- en werksituatie was ongetwijfeld een reden. Meiden vreesden soms dat hun relatie met hun werkgever of diens kinderen te persoonlijk zou worden. Omgekeerd vreesden ook werkgevers voor een hechte relatie, en niet in het minst voor (ongewenste). zwangerschappen. De werkgever zal in dit geval een duidelijke hint tot vertrekken hebben gegeven. Welke reden ook de doorslag zal gegeven hebben, de beslissing werd meestal rationeel genomen, na het overdenken van alle voor- en nadelen (41).

Met dank aan Ellen Buntinx

Bij de illustraties

Afb. 1 tot 4. Het leven als knecht op een grote polderboerderij beschreven in het lievelingsboek van Streuvels. Diagonaal nog leesbaar: voldoende om er door gepakt te worden (cover van de vierde druk, Veen, Amsterdam. De oorspronkelijke uitgave verscheen in 1902)., Met als uittreksels: De paardenknecht voelt zich kind van den huize (afb. 2). Een 'nieuwe' is aangeworven en kruipt bij de oude paardenknecht in bed dat in de paardenstal opgesteld staat achter een beschot (afb. 3). Het is de oude knecht slecht vergaan nadat hij naar zijn geboortestreek trok. Nu is hij teruggekeerd als landloper (afb. 4). Afb. 5. Een paardenknecht fier poserend met een winnende 'prijsstier' op een Pittemse boerderij. De man is wel eigenaardig opgetuigd: met de 'stierenmedalje' rond zijn nek en een buishoed.

Afb. 6 tot 11. Notities van lonen in het dagboek van een landbouwer op een grote boerderij in Wingene, wijk Peerstalle. De 'maerte' verdiende niet veel minder dan de eerste peerdeknecht, meer dan de tweede of de koeier. Sommige mannen mochten als extraatje genieten van een aantal tabaksplanten die ze zelf moesten kweken: een stukje loon in natura. De eerste 'peerdeknecht' kreeg nog 'drinkgeld' na de oogst en bij verkoop van een paard. Vermoedelijk kwam daar voor iedereen nog kost en inwoon (voedsel en onderdak). bij. Deze lonen kunnen daarom moeilijk vergeleken worden met de ca. 40 franks die een 'uitkammer' in een spinnerij toen verdiende per maand (Avondts, G., Moonen, R., Scholliers, M., zonder jaartal, De Gentse textielarbeiders in de 19de en 20ste eeuw, Brussel, VUB., pp. 79).

Noten

- 1 Gesquière, I., Van Rompaey, L (1996). Het fenomeen dienstpersoneel doorheen de tijd. In: J. De Maeyer, L. Van Rompaey (red.), *Up stairs down stairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995.*, p. 35.
- 2 Laslett, P. (1998) Notes and queries. The institution of service (in: *Local Population Studies*, 40, 1998, p. 56).
- 3 Piette, V. (1996). De geschiedenis van het dienen. De problematiek van bronnen en methode. In: J. De Maeyer, L. Van Rompaey (red.), p. 106.
- 4 Dat er heel wat dienstbodes werkten in landbouwverband hoeft ons geenszins te verwonderen, wetende dat in 1896 de landbouwsector in Oost- en West-Vlaanderen voor 27,4 % van de totale werkgelegenheid zorgde (De Moor, M. , 2001. Loonarbeid tijdens de overgang van de traditionele naar moderne landbouw. Een sociaal-economische studie van de landarbeiders in Oost- en West-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw (in: *BTNG/RBHC*, XXXI, 1-2, p. 29).
- 5 Ameloot, T. (2009). Dienstpersoneel in de stad en op het platteland. Regio Gent 18de eeuw, Ugent scriptie, p. 73.
- 6 Deboschere, S. (2008), Het dienstpersoneel in de kasselrij Kortrijk eind 17de – begin 19de eeuw,. Scriptie Ugent, p. 11.
- 7 Kloek, E (1993). Seksualiteit, huwelijk en gezinsleven tijdens de lange zestiende eeuw, 1450-1650. In: Zwaan, T (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*, p. 136.
- 8 Deboschere, S. (2008), p. 53.
- 9 Kussmaul, A. (1981), *Servants in husbandry in early modern England*, Cambridge University Press, Cambridge, 233 p.
- 10 Schelstraete, C. (1983). Een tijdelijke slavernij? Levensomstandigheden van het dienstpersoneel in Vlaanderen, 1700-1850, licentiaatsthesis UGent, p. 22.
- 11 Deboschere, S. (2008). p. 16-18.
- 12 Deboschere, S. (2008). p. 31.
- 13 Deboschere, S. (2008). p. 81.
- 14 Verlinde, B. (2007). Het pachtcontract in Dentergem en Oeselgem, 1700-1850 (masterscriptie UGent, p. 43).
- 15 Ameloot, T. (2009). p. 23.
- 16 Overlaet, K. (2015). *Familiaal kapitaal. De familiale netwerken van testateurs in het zestiende-eeuwse Mechelen (onuitgegeven doctoraatsthesis, UAntwerpen)*, p. 26-27.
- 17 Deboschere, S. (2008), p. 38-39.
- 18 Zwaan, T. (1993). Families en gezinnen: een introductie. In: T. Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*, p. 28.
- 19 De Vries, J., De Tollenaere, F. (1991). *Etymologisch woordenboek*, p. 148.
- 20 1 pond (lb., libra) bevatte 20 schellingen. In dit voorbeeld verdiende de koe-wachter 7 lb., de paardenknecht het dubbele, 14 lb.
- 21 Delahaye, V. (2005) 't Is altijd beter wat te lang vertoeft, als wat te vroeg begonst. Het voorhuwelijkssparen van dienstboden binnen het Brugse Vrije in de achttiende eeuw. In: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3, nr. 2, p. 62.
- 22 Volgens Lambrecht bedroeg het cash inkomen 30 tot 40 % van de totale verloning (T.A. Lambrecht, 2012, *English Individualism and Continental Altruism? Servants, Remittances and Welfare in Eighteenth-Century Rural Europe*. IMPRA Paper, N° 40114, , p. 18.

- 23 E. Scholliers heeft deze component van naderbij bekeken en kwam tot de conclusie dat kost en inwoon 70 tot 80 % van de totale verdienste uitmaakte (Scholliers E., 1973. Remuneratiemodaliteiten bij loontrekkenden In: H. Coppejans-Desmedt, Economische Geschiedenis van België, behandeling van de bronnen en problematiek, 1973, p. 50).
- 24 Volgens sommige auteurs was deze vergoeding alleen voor dienstbodes die in religieuze instellingen werkten. Thijs Lambrecht ziet dat anders. Volgens hem was de godspenning de bezegeling van het afsluiten van een arbeidsovereenkomst. Deze bezegeling zorgde er voor dat de dienstbode op het overeengekomen tijdstip ook effectief aan de slag ging. Deze vergoeding bedroeg maximaal 4 % van het jaarloon (Lambrecht T., 2001. Slave to the wage? Het dienstpersoneel op het platteland in Vlaanderen. 16de - 18de eeuw). In: Oost-Vlaamse Zanten, LXXVI nr. 1, , p. 34). M. De Moor beschouwt de godspenning als een afkoopsom door de landbouwer in kwestie uitbetaald aan het landbouwpersoneel in het algemeen, zowel dienstbodes als dagloners, om voor een bepaalde periode op de hoeve te werken. Bij haar gaat het dus niet om het veiligstellen van de aanvangsdatum maar om een soort waarborg dat de betrokkene zijn deel van het arbeidscontract, in casu de looptijd van het contract, uitvoert (De Moor, M., 2001, p. 51).
- 25 Bedroeg 5 tot 7 % van het loon en werd, ook aan de meiden, uitbetaald naar aanleiding van het einde van de drukke zomermaanden (Ameloot, T., 2009, p. 49).
- 26 Lambrecht, T. (2001), p. 35.
- 27 Lambrecht, T; (2001), p. 35.
- 28 Ameloot, T. (2009), p. 51-52.
- 29 De Moor, M. (2001), p. 49.
- 30 Delahaye, V. (2006), p. 66-67.
- 31 Lambrecht, T. (2001), p. 35, 37.
- 32 Lambrecht, T.A. (2012), p. 3-14.
- 33 Lambrecht, T. (2001), p. 37-38.
- 34 Ameloot, T. (2009), p. 109.
- 35 Ameloot, T. (2009), p. 93.
- 36 Ameloot, T. (2009), p. 93.
- 37 Lambrecht, T. (2001), p. 42.
- 38 Delahaye, V. (2006), p. 55, 64, 70, 73.
- 39 Brysse, A., Devriese, L (2016). De vergeten Vauxhall op de Coupure. In: Ghendt-sche Tydinghen. jg. 45, nr. 2, p. 136.
- 40 Debosshere, S. (2008), p. 56-62.
- 41 Debosshere, S. (2008), p. 78-79.

MET EIKELVARKENS VAN SAINT-GHISLAIN NAAR LEUVEN IN HET JAAR 1507

Ernest Eylenbosch

In het ancien régime kende elke woonplaats, dorp of stad, een zogenoemde armentafel of armendis, die bij ons vaak Heilige-Geesttafel heette, want het was een kerkelijke instelling die ten doel had voor de armen onder de bewoners te voorzien in dagelijkse behoeften: brandstof in de winter, kleding en voeding. Bij dat laatste onderwerp moet heel zeker ook aan vlees gedacht worden, meer bepaald varkensvlees. Die bedeling van vlees aan de armen was evenwel ingeperkt door christelijke voorschriften in verband met de vastenperiode, want in dat tijdsgewricht werd vis, meer bepaald haring, bezorgd. Daarop wijst een post voor het jaar 1475 in een Leuvense armenrekening : *noch aen den selven Anthonijs 20 vaten herincx om den armen in die vastene te distribuerene, daeraf deen vat coste 5 peters ende dander 19 vaten costen 4 peters ende 12 stuvers* (1).

Afb. 1. Een varkenshoeder met zijn dieren, rond 1400 (Jean Colombe, November, *Les très riches Heures du Duc de Berry*, Musée de Condé, Chantilly, detail).

De Tafel in Leuven en de eikelvarkens

Voor een grote stad zoals Leuven speelt de Heilige-Geesttafel van de Sint-Pieterskerk een belangrijke rol in de late middeleeuwen en de vroege moderne tijd. Deze Tafel der Armen van de parochie van Sint-Pieter, zoals ze ook wel heet, wordt zonder twijfel gekenmerkt door een zekere financiële draagkracht. De Tafel heft cijns, zowel binnen als buiten Leuven en bezit aanzienlijke goederen in een dertigtal plaatsen om de stad gelegen (2).

De bewaard gebleven jaarlijkse rekeningen vormen een relevante bron van inlichtingen omtrent het dagdagelijkse leven, met soms verrassende bijzonderheden die men in andere documenten tevergeefs zou zoeken. De klerk die de rekeningen schrijft is een gezagspersoon, die we meestal met naam en toenaam kennen. We mogen ons die klerk niet voorstellen als een man die alleen maar de papieren administratie van de armentafel behartigt; het tegendeel is waar: hij fungeert ook als zaakvoerder en in die hoedanigheid is hij betrokken bij allerhande materiële aangelegenheden en praktische besognes. De werkzaamheden van de klerk Henrick de Coster, die beneden ter sprake komen, zijn illustratief in dat verband.

Om een voorraad varkensvlees, dat te gelegener tijd aan behoeftigen in de stad verdeeld wordt, op peil te houden is de Tafel der Armen van Sint-Pieter genoodzaakt elk jaar varkens te kopen, te slachten en in te zouten. Bij de term 'varken' mag, wat de late middeleeuwen of de zestiende eeuw betreft, helemaal niet gedacht worden aan de rozige viervoeters van vandaag, product van een intensieve varkensteelt op heel ruime schaal beoefend. In die tijd primeert bij ons nog altijd een varken van het Keltische type, een ruig beest dat in voorkomen sterk herinnert aan zijn stamvader, het everzwijn. Paul Lindemans spreekt van een 'lang en smal dier, hoog gedragen op sterke poten, met scherpe karperrug, zware kegelkop en lange, half afhanginge ezelsoren. De huid was dicht behaard, waardoor het dier een bruinachtige kleur had en over de ruggegraat droeg het een donkere kam van lange, ruige borstels. Het was een rustiek varken, met zwaar en sterk beendergestel, dat laattijdig vet aanzette'. Dat dier vrat alles, tot 'de meest willekeurige kost' voegt de auteur eraan toe (3). Een andere auteur stelt enigszins afwijkend dat de laatmiddeleeuwse varkens korte, rechtopstaande oren hebben en een langgerekte kop en dat ze hoog op hun poten staan (4). Ook wordt opgemerkt dat middeleeuwse varkens hoger op de poten stonden dan hun moderne soortgenoten, omdat ze veel meer moesten lopen om hun voedsel te zoeken (5).

Overigens waren die varkens geen staldieren; ze leefden in de openlucht en werden gehoed door een zweender, een varkensherder. Elk dorp had zijn eigen kudde dorpsvarkens, die gedreven werden en hun nooddrift zochten waar die te vinden was: op woeste gronden, op straatkanten, op de gemene weide van het dorp en vooral in bossen (afb. 1, 2 en 3). Deze vorm van pastorale veeteelt is lang blijven bestaan. Nog in 1650 luidt een post in de armenrekening van Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek: *betaelt den dorpswinder voer de dorpsverckenen te wachten naer daude ghewoente* (6). Maar ook een heel laat getuigenis in dat verband vinden we bij een Nederlands geleerde die in

Afb.2. 'Paarlen voor de zwijnen gooien' en 'Doorgestoken kaart: Het varken is door de buik gestoken' (Pieter Brueghel de Oude, 1520 – 1569). Detail uit 'De Vlaamse Spreekwoorden' (1559, Berlijn, Staatliche Museen).

Afb. 3. Karel Dujardin (Amsterdam 1626 – Venetië, 1678), Landschap (1663) met varkens-
kudde, hoeder en kuddehond (Kunsthalle, Bremen).

1855 met betrekking tot het grensgebied Bentheim schrijft: 'In het najaar worden de varkens naar overoude zeden op de mast gedreven, dat is op de eikels en beuken' (7).

Bij varkensvlees voor menselijke consumptie ging in vroegere tijden de voorkeur uit naar eikelvarkens (*eekelverckenen* spelt de Leuvense tekst), m.a.w. varkens met vrije loop in eikenbossen en die zich bijgevolg aan eikels te goed kunnen doen (afb. 4). Om varkens in te drijven zijn bossen in het algemeen een groot voordeel, maar eikenbossen komen daarbij in rangorde helemaal vooraan. In een agronomisch werk van 1571 laat Conrad Heresbach daaromtrent geen twijfel bestaan: 'Het is gemakkelijk dat er bossen zijn, want ze verschaffen het voedsel dat een varken nodig heeft. Het beste evenwel zijn eikels, die een lekker en vast vlees leveren omdat, bij eikelmast, door eikels en ook door kastanjes het vet samentrekt' (8).

Wat de varkens als voedsel in bossen vonden, waren beukenootjes, kastanjes en in de eerste plaats eikels. In het Nederlands en het Nederduits noemde men deze 'boomvruchten' met een verzamelnaam 'mast', een term die inmiddels uit het taalgebruik verdwenen is met de zaak zelf, maar die toch, ook in Vlaamse dialecten, sporen heeft nagelaten (9). De kans om eikelvarkens behoorlijk vet te krijgen was ook helemaal afhankelijk van omstandigheden, want niet elk jaar leverden de bossen een even overvloedige opbrengst aan eikels. Vandaar dat in oude geschriften weleens woorden van dankzegging opklinken in het jaar van een aanzienlijke oogst. Hiervan één voorbeeld uit 1723 met betrekking tot een stad in Westfalen: *Da Gott der Allmächtige – dem dafür höchstens zu dancken – den Eichbaum dis jahr ziemblich gesegnet* (10).

Afb. 4. De hoeder kan ook een beetje helpen: hij slaat eikels van een Zuid-Spaanse kurkeik (overgenomen uit: Fokkinga, A., *Het Varkensboek*, Bussum, Thoth, p. 93).

Een kwalijk tochtje naar Saint-Ghislain en terug

Op 'Sinte Katlijnenavont' van het jaar 1507 zet de reeds genoemde Hendrick de Coster, klerk van de Tafel der Armen, zich samen met een knecht te paard op weg om in het Waalse land varkens te gaan kopen. Helemaal alleen waagt hij het niet, want hij moet op zijn tocht rekening houden met '*perijckel*' (d.i. gevaar), veroorzaakt door onbetrouwbare lieden, met name afgedankte soldaten die al zwervend uit Gelderland terugkeerden naar huis: *comende aldoen uut gelderlant ende lagen gespraeyt soe int walsch brabant ende boven om nae huys te treckenne* (11) Het tweetal, de klerk en zijn knecht, heeft zes dagen nodig voor zijn heen- en terugreis: *int derweerts reysen ende weder keeren*. De tocht gaat namelijk naar Bergen in Henegouwen, waar ze *ontbouden waeren van eenen coopman geheeten Jan Huyberlan, welcke Jan hadde te coope opten bosch eeckelverckenen*.

De zaak wordt evenwel niet in Bergen zelf beklonken, want in de buurt van de stad waren er dat jaar niet veel eikels te vinden. De reis gaat voort naar *eenen bosch gelegen omtrint St Geleyn* (d.i. de Henegouwse stad Saint-Ghislain). Daar vinden de Leuvenaars wat ze zoeken, al blijkt niet hoeveel varkens ze kopen. Maar een oudere rekening meldt evenwel dat in het jaar 1465 ten behoeve van de armentafel '*eenen hoop verckenen*' is aangekocht, niet minder dan 156 in aantal (12).

Intussen zijn uit Leuven twee drijvers overgekomen om de varkens naar de Brabantse kwartierstad te begeleiden. Ze zien onmiddellijk een probleem; met één drijver voorop om de weg te wijzen en een andere achteraan om de dieren gade te slaan kunnen ze het karwei niet aan; ze vrezen onderweg varkens kwijt te raken. Bijgevolg wordt ter plaatse een knecht van de kooplieden ingehuurd, Philippo Norman, die weet hoe een kudde varkens geleid moet worden.: *eenen knecht van den coopliden die hem verstant om troot te leyenne* (13).

Drijven en stouwen van varkens is mogelijk doordat deze dieren in kuddeverband ook reageren op een vertrouwd akoestisch signaal. Dat is hier het geval. De ingehuurde knecht is kennelijk varkensherder van beroep, vermits de dieren zijn stem herkennen: *want hem de verckenen bij der stimme kyn-den*. Waarschijnlijk is hij betrokken bij het hoeden van varkens in de bossen van Saint-Ghislain.

Philippo Norman en de twee drijvers uit Leuven verorberen samen in Bergen een stevig ontbijt dat ook als maaltijd moet dienen, want eer de avond valt, krijgen ze geen gelegenheid meer nog iets te eten. Op hoeveel tijd de drijvers met hun kudde de afstand tussen de bossen van Saint-Ghislain en de stad Leuven overbruggen weten we niet; in vogelvlucht bedraagt die meer dan tachtig kilometer.

Op de tocht met de varkenskudde naar Leuven worden blijkbaar bospaden gevolgd of althans niet vermeden en daarbij zorgt water soms voor enige hinder; waarschijnlijk moet hier gedacht worden aan doorwaadbare plaatsen in beken of andere kleine waterlopen. Hier rijst een moeilijkheid omdat de tekst alleen maar summier zegt: *de verckenen bringen doer allen den bosschen na*

Lovenne ende doer allen dwater. Dat kan eventueel wijzen op ernstige overlast onderweg, veroorzaakt door hoge waterstand ten gevolge van heftige regen. Niettemin zijn varkens goede zwemmers en geheel niet bang van water.

De eikelvarkens in Leuven aangekomen

Als ze de stad Leuven bereiken, valt de varkens een soort blijde intrede te beurt. Er is door de Tafel één mud bonen aangekocht waarvan een deel naar oud gebruik uitgestrooid wordt vóór het stadhuis. Dat gebaar is uiteraard bedoeld om de varkens te verwelkomen en feestelijk te onthalen: *doen de voirs. verckenen in der stadt te Lovenne gecomen waeren, gecocht een mudde boonen welck som nae ouder costumen waeren gestroeyt voir der stadt huys int innecomen.*

Maar voor de beesten betekent dat tussendoortje-met-bonen een vergiftigd geschenk. Want kwalijke voortekens verschijnen aan de wand; vooreerst worden de slachtdieren ondergebracht in stallen waarover de Tafel in de stad beschikt en waar in normale omstandigheden boeren, mulders en pachters hun paard zetten, maar in de slachttijd ook de bosvarkens een voorlopig onderdak krijgen: *den grooten peerstal ende den anderen stal neeven der messien dair gewoenlick sijn geweest wynnens molders ende pachteneeren hen peerden inne te settene ende oick in den slachtijt die boschverckenen inne te staene (14).* Intussen zijn vier mud zout per schip aangevoerd: *doen bringen in tijde deser reekeningen te schepe 4 mudden souts.*

54

In een vorige rekening is de aankoop vermeld van een zogeheten 'terdecupe' om kop, oren en poten van varkens in te zouten: *een groote terde cuype gecocht om inne te soutenne hoode ooren ende voeten van den verckenen in den slachtijt (15).* Ook in nog andere vroegere rekeningen komen geregeld posten voor die op het jaarlijks weerkerende werk van de vleeshouwers, eigenlijk slachters, wijzen onder meer een uitgave voor stro, om de geslachte dieren te schroeien; *aen 26 mandelen stroes om alle de voirs. verckenen te berrene (16).* Nu eens is er sprake van vleesmanden die een mandenmaker levert en dan weer van messen die versteeld of geslepen worden: *te wetene van nyeuwen grooten broymanden, vleeschmanden en ook van 1 messe te verstelene ende voert dander messen te slipene daer men mede dat vleesch gehouden (sic) ende ghehanteert heeft (17).*

Waar het slachten en schroeien van de varkens precies gebeurt, weten we niet. Maar dat de slachttijd elk jaar een moment van grote drukte meebrengt, maakt een veel oudere rekening van 1427 duidelijk; zelfs de 'maarte' van de Tafel moet helpen bij het werk: *Margriete van den Dorne sheylichsgeest marte van dat sij de provende snijft ende den vleeschouwers hulpt als si verkene slaen ende souten (18).*

De slachtmaand is november. Meer bepaald Sint-Maartensdag (11 november) was ook die van het slachtfest. Aan die dag herinnert een Frans spreekwoord: *A chaque porc vient son Saint-Martin.* Vrij vertaald: voor elk varken breekt een Sint-Maartensdag aan, wat betekent dat aan alles een eind komt (19).

Op de varkens die in de herfst van 1507 de weg van Saint-Ghislain naar Leuven hebben afgelegd, is dat Franse gezegde heel zeker van toepassing geweest.

Opmerking

Alle excerpten uit de rekening van het jaar 1506-1507 in de tekst letterlijk aangehaald zonder bronvermelding zijn ontleend aan H. Vangassen, *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands – Hertogdom Brabant* (s.l., Belgisch inter-universitair centrum voor Neerlandistiek, 1952), p. 624 en 625. Overige verwijzingen naar dezelfde auteur zijn wel van een noot voorzien.

Noten

- 1 Vangassen, H. (1952). *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands – Hertogdom Brabant*, 615.
- 2 Vangassen, H. (1952), 601.
- 3 Lindemans, P. (1952). *Geschiedenis van de landbouw in België*, De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen, deel II, 419.
- 4 ten Cate, C.L. (1972). *Wan god mast gift ... Bilder aus der Geschichte der Schweinezucht im Walde*, Wageningen, 107.
- 5 Slicher van Bath, B.H. (1960). *De agrarische geschiedenis van West-Europa*. Het Spectrum, Utrecht, 203.
- 6 Rijksarchief Leuven K.A. Brabant, Suppl. nr. 33.344, ongefolieerd.
- 7 Geciteerd uit *Woordenboek der Nederlandsche taal* IX, 292 s.v. Mast (II).
- 8 ten Cate, C.L., 106; citaat in onze vertaling.
- 9 Het *Woordenboek der Nederlandsche taal* deel IX, 292-293 vermeldt voor Haspengouw 'een verken met goeden mast vet maken' (uit A. Rutten, *Bijdrage tot een Haspengouwsch Idioticon*, 140) en voor het Hageland een afgeleid werkwoord masten, ook wel op mensen toegepast, 'hij zal hem op die kermis weer gaan masten' (uit J.E. Tuerlinckx, *Bijdrage tot een Hageandsch Idioticon*, 380).
- 10 ten Cate, C.L., (1972) 10.
- 11 Deze gevaarlijke toestand houdt verband met de oorlogen die de hertogen van Gelderland sinds 1492 jarenlang voerden tegen de Habsburgers, tot Karel V het hertogdom inlijfde (1543).
- 12 Vangassen, H. (1952), 612.
- 13 Het woord *root* (Middelnederlands *rote*) betekent hier allicht kudde of troep.
- 14 Vangassen, H. (1952), 622.
- 15 Vangassen, H. (1952), 624.
- 16 Vangassen, H. (1952), 615.
- 17 Vangassen, H. (1952), 623 en 612, betreffende resp. het jaar 1503 en 1465.
- 18 Vangassen, H. (1952), 607.
- 19 ten Cate, C.L. (1972), 230.

DRIEKONINGEN EN HET 'STERRENZINGEN'

Jan Bouckaert

Bij bezoeken aan de Oostkantons, Duitstalig België, zagen we de letters C+M+B+ met of zonder datum op de deurposten van de huizen geschreven of op een kaart voor het raam geplaatst. Men vertelde ons dat dit in verband stond met het zingen op Driekoningen. Het zouden de initialen zijn van Caspar, Melchior en Balthazar, die het huis en de bewoners zouden zegenen en gedurende een jaar beschermen. Een andere betekenis zou kunnen zijn 'Christus Manseonem Benedictat' (Christus zal dit huis zegenen) of 'Casa Mea Benedicta' (Mijn huis is gezegend). Volgens het boek 'Eigen Aard', uitgave 1946, kwam dit gebruik ook in onze streken tot aan de 2de wereldoorlog voor. De zangers zelf schreven deze letters met krijt op de deurposten.

Driekoningenfeest

In het Evangelie van Mattheus, hfdst. 2, staat enkel vermeld dat drie wijzen uit het Oosten kwamen in de tijd van Herodes om de pasgeboren Jezus te vereren. Het waren vermoedelijk magiërs of astrologen, die een nieuwe ster gevolgd waren tot boven de stal. Ze aanbaden de Heer en schonken hem goud als koning, wierook als God en mirre als mens. Het feest van Driekoningen wordt in de Kerk als Epifanie of Openbaring van de Heer genoemd, waarbij Hij voor alle volkeren redding zal brengen. De traditie maakte van deze wijzen koningen, in het Frans '*rois-mages*' en het Italiaans '*rei magi*', dus koningen- magiërs, wat juister is. Ze stonden symbool voor de verschillende rassen en volkeren als afstammelingen van Sam, Cham en Jafet, de drie zonen van Noah, maar eveneens voor de drie leeftijden van de mens als kind, volwassene en oudere.

Volgens de legende bracht de H. Helena, de moeder van Constantijn de Grote, het zogenaamde gebeente van de drie koningen naar Costantinopel. Daarna kwamen ze in Milaan terecht en werden in 1164 door keizer Frederik Barbarossa aan de Dom van Keulen geschonken. Daar worden ze sindsdien vereerd als beschermheiligen van reizigers en als patroonheiligen van de herbergiers. Bedevaarders uit Duitsland, maar ook uit Vlaanderen en Nederland kwamen bescherming afsmeaken en brachten een gezegend lapje stof, zgn. *driekoningendoekje*, of een briefje mee. Dat staken ze bij zich vooraleer op reis te gaan. Op het Driekoningenfeest werden naar analogie met de koningen geschenken uitgedeeld aan kinderen en volwassenen. In Italië waar Driekoningen een vrije dag was, bleef dat nog lang het geval. Ook in Spanje worden de geschenken nog steeds op die dag uitgedeeld. Elders werd dit gebruik geleidelijk naar Kerstmis verplaatst. De kinderen gingen op de vooravond of Dertienavond verkleed als koningen van deur tot deur zingen en kregen dan snoep of cent-

jes. Dit gebruik hield stand tot in de jaren 1970.

Volksgebruiken

Veel volksgebruiken gaan terug op heidense, Keltische of andere voorchristelijke gewoonten. De vooravond van Driekoningen, 'Dertienavond', is namelijk het einde van de twaalf donkere dagen of heilige nachten na de donkerste nacht van Kerstmis en het opnieuw verschijnen van het licht in (of uit) het Oosten. Volgens de overlevering zou deze tijd de blauwdruk vormen van het daaropvolgende jaar. Deze nachten staan symbool voor het langzaam naar buiten treden van het innerlijke licht. De mens en de natuur moesten rusten en zich ook beschermen tegen kwade geesten, duivels en de zielen van niet geredde overledenen, die in het duister ronddwaalden. Allerhande gebruiken dienden om deze boze geesten en demonen weg te jagen. Men ontstak kaarsen, ook in de stallen. Men zong vrome liederen, men zegende zichzelf en anderen, maakte veel lawaai met potten en pannen in huis en in de stallen. De boer hield volledige rust en werkte niet op het land; in huis mocht niet geveegd of geschuurd worden, want dat zou het geluk verjagen. Wierook en andere geurige kruiden werden gebrand, rondgestrooid of zoals maretak opgehangen in woning en stal.

Ook werden pannenkoeken gebakken of taarten met een koffieboon en wie de boon vond in zijn portie, was voor een avond of een dag koning. Er werd hier en daar wat teveel alcohol gedronken wat soms uit de hand liep, zoals blijkt uit dit West-Vlaams vers 't Was op Dertienavond de bakker sloeg zijn wijf met d' hete koekepanne zo deerlijk op heur lijf', dat mijn vader leerde.

De dieren kregen extra voeder en ook stro, dat echter niet vervangen mocht worden. Ook de beerput mocht niet geleeagd worden. In sommige streken werd zelfs een kamer, een bed en eten klaargezet om de boze geest gunstig te stemmen!

Het sterrenzingen

Het sterrenzingen is een sinds lang gekend fenomeen in onze streken. Het gebruik zou ontstaan zijn in de 16- 17de eeuw, toen door rampen, epidemieën en oorlogen veel armoede heerste. Arme kinderen moesten daarom gaan bedelen om voedsel en hout of turf voor verwarming. Dit werd later vervangen door andere kinderen en volwassenen, die rondgingen om het aan de armen te schenken. Tegen het einde van de 19de, begin 20ste eeuw begonnen de kinderen voor zichzelf te bedelen, wat duurde tot na WO II. Op de deurpost werden met een in de kerk gezegend krijt de in de inleiding vermelde initialen C+M+B en de datum (afb.1) geschreven of gaf men een briefje om voor het raam te plaatsen.

De kinderen waren als koningen verkleed. Ze trokken er op uit, soms met twee of met vier, en droegen een zelfgemaakte ster, die soms ook kon draaien. Ze zongen typische koningsliederen, zoals 'Driekoningen breng mij nen nieuwen hoed, de ouden is versleten, mijn moeder mag 't nie weten, mijn vader heeft het geld op het rooster geteld' en 'Driekoningen kwamen met ene ster, zij

kwamen van heinde en ver'. In onze streken leefde het nog verder tot rond de jaren 1970/ 1980. Daarna zat ook bij ons de kladder in en werd gepoogd het te vervangen door Halloween, wat maar half lukt. In zuid Oost-Vlaanderen en in het noorden van Henegouwen houdt men vast aan het 'koninglopen'. Volwassenen vermommen zich zo goed mogelijk en gaan in groepjes bij de burens op bezoek. Daar roepen ze wat of vertellen een 'zottigheid', drinken 'nen dreupel' en laten raden wie ze zijn om zich tenslotte kenbaar te maken. Dat laatste is het leukste van het hele gebeuren.

Afb. 1. Sterrenzanger. Oost-Vlaanderen ca 1925, opgenomen door tussenkomst van Prof. P. de Keyser, Foto Cl. Tréfois. verz RUG - Volkskunde.

In *Duitstalig België* was er na de oorlog veel verwoest. De mensen leden gebrek zodat ze terug gingen bedelen om meel, bloem of eieren. Na enkele jaren was dit niet meer nodig en ging het sterrenzingen snel achteruit. In Oost-België begonnen de kinderen toen geld in te zamelen voor een goed doel, bv. voor arme kinderen in binnen- en buitenland. De mensen krijgen nu een flyer met dank en bescherming om voor het raam te plaatsen (afb. 2). In Duitsland werd in de jaren 60 de katholieke organisatie 'Kinder für Kinder' opgericht om het sterrenzingen terug op te bouwen en de gelden in te zamelen voor missiehulp. De Oostkantons hebben zich bij dit Missiewerk 'Der Sternsinger' van de Bund der Deutschen Katholischen Jugend aangesloten met het 'Päpstlichen Missionswerk der Kinder in (Ost)Belgien'. Meer dan 1000 projecten in het Zuiden worden daarbij gesteund. Meer en meer gemeenten doen daar geleidelijk aan mee. In de negentiger jaren werd jaarlijks meer dan 300.000 Belgische frank opgehaald. Het werk kreeg nog meer aandacht toen een delegatie zangers uit de Oostkantons door de toenmalige Duitse bondskanselier Helmut Kohl werd ontvangen.

In Vlaanderen zag men meer sporadisch dergelijke lokale initiatieven met een goed doel opkomen. Het meest bekend is de reeds meer dan 30 jaar bestaande Driekoningenstoet of Ommegang van Wondelgem. De stoet wordt voorafgegaan door drie koningskinderen die geselecteerd worden door het eten van een koningskoek met boon. De opbrengst gaat naar een lokaal project of een project verbonden met Wondelgem. In Melle en De Pinte zijn er eveneens stoeten, die een lokaal project of de eigen Chiro- of scoutskas of een sociaal project spijzen. Ook op andere plaatsen, zoals Mechelen, Berchem en Koksijde is dit het geval. In Zutendaal gaat de opbrengst naar lokale missionarissen en de St. Vincentiusvereniging die steun biedt aan de armen. In Nederland is vooral de uitgebreide stoet van Maastricht het meest gekend. Die trekt langs de straten met kamelen, ezels, schapen, herders, muzikanten en een uitgebreid gevolg van de drie koningen.

De oorsprong van dit sterrenzingen gaat dus ver in de tijd terug, waar het eerst uit noodzaak ontstond en nu terug voor goede doelen wordt gebruikt. Het is zeker niet onterecht dat de Unesco in december 2015 het sterrenzingen als immaterieel werelderfgoed heeft erkend, des te meer omdat het gebruik in sommige streken dreigt te verdwijnen als gevolg van het opkomen van het verwante Halloweenfeest, zoals beschreven in een andere bijdrage aan dit tijdschrift.

Literatuur

- Peeters, J. (1946), *Eigen Aard - Grepen uit de Vlaamse folklore*. De Vlijt Antwerpen, 2de druk.
- Artikel Alter Volksglaube zur Weihnachtszeit. In: *Grenzecho*, 21 december 2013 (rubriek Aus der Region).
- Leben und Ferien auf dem Lande - Die Bräuche der Belgischen Eifel- Band I: Von Silvester bis Weihnachten, die Frömmigkeit des Volkes*. Volksbildungswerke Sankt Vith, Aktuell Verlag 1992.

POST-MORTEMFOTOGRAFIE: EEN INLEIDING

Barbara Vos

Inleiding: trompe l'oeil

Ondanks de snelle vooruitgang van geneeskunde en wetenschap in de laatste eeuwen, kwam de dood snel en meedogenloos voor onze voorvaderen. Epidemies en ziekten zoals cholera, typhus en de pokken kostten het leven aan velen. De dood was onmiskenbaar een onderdeel van het dagelijks leven. Post-mortemfotografie, het maken van een foto van een (recent) overledene, was een wijd verspreid en geaccepteerd gebruik in de VS, Latijns-Amerika en Europa in de negentiende en de vroege twintigste eeuw (1). Het was een manier om een blijvend aandenken aan dode familieleden te creëren (2), het moest het rouwproces ondersteunen en het was bovendien vaak de enige tastbare beeltenis die overbleef van een overledene, aangezien het laten nemen van een foto een dure aangelegenheid was en het laten schilderen van een portret voorbehouden was aan de elite. Er is bovendien een groot verschil tussen de post mortem geschilderde portretten en post-mortemfotografie, zoals Jay Ruby stelt. Schilders creëerden de illusie van leven in hun portret, terwijl fotografen meer een onvolmaakte, gebrekkige illusie creëerden, waarbij de gefotografeerde persoon eerder leek te slapen dan dood was: 'At best, post-mortem photographs constitute a failed attempt at trompe l'oeil which fooled no one. Their function was not to keep the dead alive but to enable mourners to acknowledge their loss.' (3)

De rouwperiodes konden maanden of zelfs jaren duren en foto's van de overledene werden soms in hangertjes of gewoon in huis op een bijzondere plaats bewaard. Pas wanneer de grote epidemies begonnen te tanen en de geneeskunde enkele grote sprongen voorwaarts maakte, veranderde ook de manier van rouwen en herdenken. Het fototoestel geraakte ingeburgerd en particulieren begonnen steeds meer zelf foto's te nemen, waardoor er vrijwel altijd beeldmateriaal bestond van geliefden terwijl ze in leven waren en het dus niet meer nodig was om een foto na het overlijden te maken. Toch is de dag van vandaag het nemen van een foto van een overledene geen onbestaand gebruik. Tegenwoordig documenteren mensen vrijwel alle gebeurtenissen die het leven tekenen en de dood hoort daar ook bij. Een treffend voorbeeld is de organisatie 'Now I Lay Me Down To Sleep', die foto's maakt van overleden pasgeborenen (4), of de fotograaf Martin Kreuels die er zich op toelegt overledenen te fotograferen (5).

Online bronnen en overzichtswerken

Overzichtswerken en geschiedenissen van de fotografie vertonen dikwijls een hiaat wanneer het op post-mortemfotografie aankomt. Het onderwerp

is nog grotendeels onaangeboord, zeker wat de Lage Landen betreft. Daarbij mogen we een voorbeeld nemen aan het buitenland, waar wel al studies zijn gemaakt (zie noot 1). Zo kan het bijvoorbeeld bijzonder nuttig zijn om het Fotomuseum van Antwerpen te raadplegen en daar het onderzoek te starten. Het internet herbergt verschillende databanken met een schitterend arsenaal aan post-mortemfoto's. Het meest waardevol zijn de foto's waarbij een tijdsaanduiding, een naam en een plaats worden vermeld. Het gros van het materiaal is echter anoniem. Sommige databanken zijn (gedeeltelijk) vrij te bezoeken, andere kan men tegen betaling bezichtigen. Ongetwijfeld zorgt de digitalisering van deze afbeeldingen voor een grote toegankelijkheid voor het publiek en bovendien voor het blijvend bewaren van deze herinneringen. We noemen enkele van de belangrijkste databanken.

The Thanatos Archive (6) bewaart talloze gedigitaliseerde post-mortemfoto's, maar vraagt een ledenbijdrage voor wie alle foto's wil bekijken. Dit archief heeft tevens een prachtig boek uitgebracht voor wie de foto's op papier wil hebben: *Beyond the Dark Veil: Post Mortem and Mourning Photography from the Thanatos Archive*.

Ook het Burns Archive (7), een privécollectie van vroege medische en historische foto's, bezit een verzameling van dergelijke rouwfoto's. Dit archief heeft enkele boeken uitgegeven voor wie de collectie wil bestuderen. Zo is er *Sleeping Beauty: Memorial Photography in America*, aangevuld met *Sleeping Beauty II: Grief, Bereavement and the Family in Memorial Photography* en *Sleeping Beauty III: Memorial Photography: The Children*.

Naast dergelijke professionele websites, bestaan er tevens blogs en webpagina's waar particulieren foto's posten en discussiëren of ingezonden foto's post mortem genomen zijn of niet. Interessant om te vermelden is Paul Frecker, die op zijn website eveneens een interessante collectie post-mortemfoto's aanbiedt ter bezichtiging (8).

Tot slot vermelden we nog enkele belangrijke pionierswerken. Het oeuvre van Jay Ruby verdient zeker een vermelding. *Secure the Shadow: Death and Photography in America* biedt een uiterst interessante inleiding aan (9). Dichter bij huis vinden we het werk van Katharina Sykora: *Die Tode der Fotografie. Band 1: Totenfotografie und ihr sozialer Gebrauch*.

Wie nog een stap verder wil gaan, kan op eBay en andere websites foto's vinden die te koop worden aangeboden, aangezien dergelijke foto's tot verzamelobjecten zijn uitgegroeid. De vraag is natuurlijk in hoeverre deze als authentiek, en niet als kopieën, mogen bestempeld worden (10). Uiteraard moeten we ons ook hoeden voor vergissingen. Niet alle foto's die er wat gekunsteld of verdacht uitzien, behoren tot de post-mortemfotografie. Bovendien doen er ook foto's de ronde die gemanipuleerd zijn. Deze hebben slechts tot doel sensatie op te wekken (11).

Secure the shadow

De uitvinding van de fotografie heeft deze, door sommigen morbide genoemde, manier van herdenken mogelijk gemaakt. Deze beelden waren vaak een zeer kostbaar goed voor de tijdgenoot (alleen al door het dure productieproces), waardoor er nog talloze foto's de tand des tijds hebben doorstaan. Het begin kunnen we situeren rond 1839 wanneer de daguerreotypie het voor grotere bevolkingslagen mogelijk maakte om een afbeelding van overleden geliefden te maken. Niettemin bleef een dergelijk portret vrij duur en vaak de enige afbeelding van de overledene die de familie had aangezien het nemen van foto's voorbereiding, planning, het inhuren van een fotograaf, kortom geld vergde.

Jay Ruby vermeldt één van de vroegste slogans van fotografen: 'Secure the shadow, ere the substance fade, let nature imitate what nature made' (12). Deze verzen moedigden de consument aan de beeltenis op de gevoelige plaat vast te leggen voordat de familieleden voorgoed verdwenen waren. Ongetwijfeld was het maken van dergelijke foto's een kunst. Het was cruciaal dat de dode levend overkwam, zoals fotograaf André-Adolphe-Eugène Disdéri getuigde: 'Iedere keer dat we werden gevraagd om een portret na de dood te maken, kleedden we de overledene in kleren die hij gewoonlijk droeg. We raadden aan de ogen open te laten. We zetten hem bij een tafel, en wachtten zeven of acht uren voor we verder gingen. Op die manier konden we het moment aangrijpen wanneer de samentrekkingen van de rigor mortis verdwenen en waren we in staat om een levende indruk te wekken. Dit is de enige manier om een geschikt portret te creëren dat de nabestaanden niet aan het verlies herinnert.' (13)

Het feit dat deze kostbaarheden goed werden bewaard, zorgt ervoor dat we het niet aan de verbeelding moeten overlaten hoe dergelijke foto's eruit zagen. Over het algemeen zijn deze foto's niet groot: Disdéri ontwikkelde de *carte de visite* foto (6 cm op 10 cm), waarbij, zoals de naam doet vermoeden, de post-mortemfoto's niet groter waren dan een visitekaartje. Soms werden deze foto's aan familiealbums toegevoegd, maar dikwijls lijken ze ook te ontbreken. Bijvoorbeeld in de uitgebreide fotocollectie van het Britse Victoria and Albert Museum is er slechts één post-mortemfoto te vinden. Auteur Nicola Bown merkt hierbij op dat we ervan mogen uitgaan dat veranderingen in gewoonten rond de dood hebben geleid tot het weggooien en vernietigen van veel foto's door nakomelingen die zich niet meer konden inleven in dit verouderde gebruik (14).

De foto's

Voor wie een post-mortemfoto voor het eerst ziet, lijkt er dikwijls op het eerste zicht niets vreemds aan de hand te zijn, hoewel een vaag onbehaaglijk gevoel ons vertelt dat we iets ongewoons zien. We bespreken de kenmerken van deze uitzonderlijke historische bronnen.

Afb. 1

Afb. 1. Vrouw in het Gentse thuis opgebaard (1958, verzameling A.B.)

Afb. 2. Rouwende moeder bij het graf van haar dochter in het Brusselse in de jaren 1930 (verzameling A.B.)

Afb. 3. Opgebaard in een funerarium (2000-2010, regio Gent, verzameling B.W.)

64

Afb. 2

Afb. 3

Levend, slapend of dood

Fotografen hadden in de negentiende eeuw drie manieren waarop ze foto's van overledenen maakten (15). Eerst en vooral is er het portret van 'de laatste slaap', waarbij de overledene zo werd gepositioneerd dat het leek alsof hij of zij sliep. Dit kunnen we linken aan het christelijke idee van de vredige en eeuwige rust. De overledene had de ogen gesloten en lag in een bed, of in het geval van kinderen, bijvoorbeeld in de armen van de moeder.

Anderzijds werden ook foto's gemaakt die de illusie creëerden dat de dode levend en wakker was. Hij werd dan met de ogen open, liggend, zittend of zelfs staand gefotografeerd. Men legde het lijk in een bed, zette het op een stoel of liet het rechtop staan met behulp van artificiële steunen (posing stands). Hierbij werd een constructie opgesteld die het lichaam rechthield en dit is soms nog voor een stuk te zien op de foto's zelf. Niet iedereen is het hier echter mee eens. Kritische geesten wijzen erop dat dergelijke steunen werden gebruikt om levende mensen op hun plaats te houden en te voorkomen dat ze zouden bewegen, aangezien het maken van de foto vrij veel tijd in beslag nam. Omdat de ogen open zijn (of, zoals sommige bronnen aanhalen, op de gesloten oogleden geschilderd zijn) is het hier soms zeer moeilijk om vast te stellen of het om een post-mortemfoto gaat. Iets gemakkelijker is het met de 'slapende' individuen. Zij liggen immers met de ogen gesloten, bijvoorbeeld op een bed.

De derde mogelijkheid was het fotograferen van de overledene als zijnde 'dood'. Over het algemeen lag de dode dan in een kist of op het sterfbed, eventueel omringd door bloemen en familieleden.

Aanwezigheid van familieleden en attributen

Zoals hierboven reeds kort werd aangehaald, kozen nabestaanden er soms voor om ook aanwezig te zijn in de foto. Het was zeker niet ongebruikelijk dat daarbij de hand van de overledene werd vastgehouden of dat er een andere manier van fysiek contact en lichamelijke nabijheid werd gecreëerd, zoals het hoofd van de overledene dat op de schouder van een familielid rustte. Dikwijls werd de overledene vergezeld van een voorwerp dat een belangrijke functie tijdens het leven vervulde. Dit was zeker het geval bij kinderen. Een favoriet stuk speelgoed, maar ook bloemen, de moeder of nog levende broertjes en zusjes werden aan het tafereel toegevoegd. Ook andere zaken konden worden bijgevoegd of gesimuleerd om de schijn te wekken dat het om een foto van een levende ging. Zo werd er bijvoorbeeld een krant in de hand geduwd of een hand op een stoel gelegd.

Kinderen

Een groot percentage van dergelijke foto's portretteert kinderen. (16) In Spanje werden deze kinderen 'angelitos' genoemd; kinderen die direct naar de hemel gingen en engeltjes werden. De grote vertegenwoordiging van kinderen is te wijten aan het hoge kindersterftcijfer tot in de vorige eeuw. Gezinnen bestonden uit meerdere kinderen en het was de realiteit dat velen de

eerste levensjaren niet overleefden. Soms werden deze kinderen alleen afgebeeld, maar vaak ook in de armen van de ouders of vergezeld van een broer of zus. De posing stands duiken hier eveneens op, maar ook nu moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat deze enkel gebruikt werden omdat kinderen, onrustig en beweeglijk als ze zijn, moeite hadden om lang op hun plaats te blijven staan. Het kan dus ook hier zijn dat we soms met levende kinderen te maken hebben.

Gezichtsuitdrukking en inkleuring

De Amerikaanse fotograaf Nathan G. Burgess getuigde dat fotografen de gelaatsuitdrukking als een grote opgave beschouwden, aangezien het niet mogelijk was om het gezicht van de dode te controleren of te beïnvloeden (17). Niettemin waren er enkele fotografen die zich toelegden op technieken die de gelaatsuitdrukking moesten verbeteren. Dat dit geen sinecure was, bewijzen veel foto's die eerder een griezelig aura uitstralen dan een vredige rust. Dit is zeker het geval bij de foto's waar er werd gekozen voor een 'levende en wakkere' geportretteerde dan bij de 'slapenden'.

Om de levensechtheid te ondersteunen, werden sommige foto's bovendien, om het met een anachronisme te beschrijven, 'gephotoshopt'. Ze werden gedeeltelijk ingekleurd en kregen daarbij een roze tint op de wangen.

Kleding

Enerzijds kon de overledene in zijn beste kleren worden gefotografeerd. Voor kinderen betekende dit vaak een witte jurk, voor mannen kon dat een kostuum of uniform zijn. Anderzijds werd ook vaak voor alledaagse klederdracht gekozen. Sowieso moest de dode er op zijn best uitzien. Sporen van ziekte werden weggemoffeld. Het was zeker niet de bedoeling dat de overledene eruit zag alsof hij leed. De nabestaanden wilden immers herinnerd worden aan het leven van de overledene, en niet aan zijn dood. Hierdoor is ook kleding één van de elementen uit het dagelijks leven die kunnen bestudeerd worden dankzij deze vorm van fotografie (18).

Dieren

Zeldzamer, maar zeker niet onbestaand is post-mortemfotografie van dieren. Het kan gaan om huisdieren die alleen afgebeeld werden, of in gezelschap van hun baasje. We vonden voorbeelden van zowel katten als honden. Ze werden in een stoel of op een kussentje gelegd.

Stilistische evolutie en datering (19)

Volgens Burns zijn er drie belangrijke criteria om negentiende-eeuwse foto's te dateren: het type foto, de positionering van het lichaam en de omringende objecten. Met het type foto wordt het materiaal en het productieproces bedoeld waarmee de foto tot stand kwam. We kunnen een onderverdeling maken in 'harde' beelden en prints op papier. 'Harde' foto's kunnen geanalyseerd worden volgens de toegepaste fotografische techniek, het gebruikte

materiaal, en het ontwikkelingsproces. Ze zijn bewaard op verzilverd glas, koper en ijzer. Daguerreotypes, geproduceerd vanaf 1840 tot in de jaren '60 van de negentiende eeuw, werden altijd 'geprint' op koper met een zilveren laag en werden in een omkadering bewaard. Het ambrotype werd geïntroduceerd in 1854 en bleef ongeveer tien jaar populair. Bij deze categorie werd een beeld op glas bewaard en eveneens in een omkadering geplaatst. Het tintype sluit de onderverdeling van de 'harde' foto's af. Hierbij werd een afbeelding geproduceerd op een dun ijzerblad. Deze vorm was populair van 1858 tot 1880. Intussen waren de reeds genoemde cartes de visite in zwang gekomen (ca. 1860 tot 1875), waarbij het fotootje op een kaart werd geplakt. Stereoviews (1860-1890) waren iets grotere foto's die eveneens op een kaartje werden geplakt. Kabinetkaarten, die ongeveer 10cm op 14cm maten en eveneens op een kaart werden geplakt, werden ontwikkeld in 1875. Grote zilveren prints, ten slotte, die ongeveer 12,5 cm op 18 cm tot 28 cm op 35 cm maten, kwamen in 1885 in gebruik. Deze laatste vorm overleefde de eeuwwisseling (20). Papieren foto's kunnen op hun beurt geanalyseerd worden op basis van hun grootte.

De positionering van de lichamen en de objecten in de foto's zijn eveneens een belangrijke manier om bij benadering te kunnen dateren. Burns geeft hiervoor de volgende richtlijnen. Vanaf 1840 tot 1860 ging de fotograaf focussen op de bovenste helft van het lichaam en hij maakte dikwijls profielfoto's van het gezicht van volwassenen. Kinderen en baby's werden volledig gefotografeerd. Het lichaam werd gefotografeerd terwijl het in een bed of een zetel lag, of gezeten op een stoel. Er werd weinig in het werk gesteld om de afbeelding te verbloemen. In de jaren '60 van de negentiende eeuw werden de beelden van baby's in een koetsje populair en dit bleef zo doorheen de rest van de eeuw. In de jaren '70 werden volwassenen steeds vaker gefotografeerd met bloemen, gewoonlijk terwijl ze een bloemstukje vasthielden, en dit werd steeds populairder. In de jaren '80 en '90 werd de overduidelijke verfraaiing van de dood door de toevoeging van bloemen en gevoerde doodskisten vergezeld van veranderende funeraire gewoonten en het gebruik van bepaalde types van fotografische technologie, waaronder grotere printformaten. Het type foto en de compositie van het beeld bieden dus waardevolle inzichten in het dateren van de foto (21). Toch is het zeer belangrijk dat we voor ogen houden dat het hier gaat om een onderverdeling die van toepassing is op de Angelsaksische wereld. De tijdsaanduidingen die werden genoemd, kunnen in de praktijk voor onze contreien verschillen.

Slotbemerking

De post-mortemfotografie tracht over het algemeen de voor de hand liggende tekenen van sterfelijkheid te verdoezelen: de dood wordt vervaagd door het manipuleren van de foto en door het opstellen van de overledene alsof hij nog in leven is (22). Dit type portret speelt met de perceptie van de toeschouwer; men wil immers aan het leven herinnerd worden en niet aan de dood.

Ondanks de grote fascinatie die online blijkt te bestaan en het onderzoek dat reeds gaande is in de VS, blijven we in ons land voorlopig nog op onze honger zitten (23). Toch betekent dit niet dat het concept onbestaande was. Anja Krabben haalt bijvoorbeeld het Nederlandse fotoblad Lux aan, waarin een anonieme schrijver in 1890-91 een klacht over de nabestaanden formuleert: 'Een van de meest onaangename werkjes, die de fotograaf van tijd tot tijd te ondernemen heeft, is post mortem-fotografie. Niet alleen is het werk zelf onaangenaam, doch de bloedverwanten van den overledenen verkeerden in den waan dat het portret op de persoon zal gelijken, toen hij leefde. (...) De ondervinding van vakmannen is, dat indien het portret dadelijk na de opname wordt afgeleverd, het meestal wordt aangenomen, doch geschiedt de aflevering eenigen tijd later, dan vindt het zelden bijval.' (24)

Actueel worden steeds meer post-mortem foto's van de opgebaarde lijken in de funeraria gemaakt door directe familieleden die met behulp van GSM of Smartfone een herinnering aan de dierbare overledene willen vastleggen.

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld: Meinwald, D.: 'Memento Mori: Death and Photography in Nineteenth Century America', Albarracin, A.M.: 'Usos y significados sociales de la fotografia post-mortem en Colombia', Vilalta Escobar, D.P.: 'Memento Mori: Fotografia post-mortem' (over Peru), De la Cruz Licher, V.: 'El retrato y la muerte: La tradición de la fotografia post-mortem en España', Mirko, O.: 'Ripartire dagli addii: uno studio sulla fotografia post-mortem', Linkman, A. in *History of Photography: 'Taken from Life: Post-mortem Portraiture in Britain, 1860-1910'*, Mendelyté, A.: 'Death (in the Eye) of the Beholder: An Encounter with Victorian Post-mortem Photography', Cluff, T.: 'Peaceful Ironies: The History and Aesthetics of Postmortem Photography in Quebec and Ontario (19th and 20th Centuries)'
- 2 We bedoelen hiermee dus niet het fotograferen van doden voor oorlogsverslagen of nieuwsberichten.
- 3 Geciteerd in Ruby, J.: 'Secure the Shadow: Death and Photography in America'.
- 4 <https://www.nowilaymedowntosleep.org/>
- 5 <http://www.fotografie-kreuels.de/ausstellungen/>
- 6 <http://thanatos.net/>
- 7 <http://www.burnsarchive.com/>
- 8 <http://www.paulfrecker.com/>
- 9 Zie <http://people.virginia.edu/~ds8s/jay/jay01.html> als voorproefje of 'Secure the Shadow: Death and Photography in America' voor het complete werk.
- 10 Bijvoorbeeld de website <https://www.antiquesnavigator.com/> biedt verschillende zogezegde post-mortemfoto's aan. Wie de foto's met enigszins kritisch oog bekijkt, moet echter vaststellen dat het bij bepaalde foto's onmogelijk is te claimen dat ze post mortem zijn genomen.
- 11 De Facebookpagina 'Fakes & Myths in Victorian Post Mortem Photography' houdt zich ermee bezig zulke foto's te ontmaskeren. Zij hanteren o.a. het genoemde argument dat de 'posing stands' die een geportretteerde persoon lijken te ondersteunen, niet bedoeld waren voor de doden, maar om de levenden lang genoeg in dezelfde houding te zetten. Uiteraard zijn fouten hier ook niet uitge-

- sloten.
- 12 <http://people.virginia.edu/~ds8s/jay/jay.html>
  - 13 Vrij vertaald uit Munforte, P.: 'The Body of Ambivalence: The 'Alive, Yet Dead' Portrait in the Nineteenth Century'.
  - 14 Bown, N.: 'Empty Hands and Precious Pictures: Post-mortem Portrait Photographs of Children'.
  - 15 Zie: Mike Jacob geciteerd in 'The Body of Ambivalence: The 'Alive, Yet Dead' Portrait in the Nineteenth Century'.
  - 16 Voor wie meer wil lezen over dit onderwerp, verwijzen we naar de reeds vermelde Nicola Bown: 'Empty Hands and Precious Pictures: Post-mortem Portrait Photographs of Children', Iepson, S.M.: 'Perpetual Corporeality: Affect Theory and Posthumous Photographs of Children in Nineteenth-Century America' en Beattie, K.: 'Aspects of Acceptance and Denial in Painted Posthumous Portraits and Postmortem Photographs of Nineteenth Century Children'.
  - 17 Zie Munforte, P.: 'The Body of Ambivalence: The 'Alive, Yet Dead' Portrait in the Nineteenth Century'.
  - 18 Zie bijvoorbeeld de online te raadplegen thesis van Ryan Jerel Aldridge: 'Dress in the United States of America as depicted in postmortem photographs, 1840-1900'.
  - 19 Deze paragraaf werd vertaald uit Aldridge: 'Dress in the United States of America as depicted in postmortem photographs, 1840-1900'
  - 20 Zie Burns, samengevat in Aldridge: 'Dress in the United States of America as depicted in postmortem photographs, 1840-1900'.
  - 21 Zie noot 18.
  - 22 Zie Munforte, P.: 'The Body of Ambivalence:...'
  - 23 We kunnen wel verwijzen naar 'In het licht van de dood: post-mortem foto's'; een publicatie bij de gelijknamige tentoonstelling in het kader van de vijfde Zomer van de Fotografie, 24 juni 1994 - 1 oktober 1994.
  - 24 http://www.uitvaart.nl/infotheek/artikele_thuis_n-en-rapporten/geschiedenis/schone-slapers

HET FORTUIN VAN DE GENEESHEER

H. Defoort

Uit een aandoenlijk boekje 'Drank en Onthouding' (1902) met zeemzoete verhaaltjes over de (zeer reële) gevaren van alcoholisme plukten we de tekst 'De fortuin van den geneesheer' dat we in licht gemoderniseerde versie publiceren. Volgens de Roeselaarse uitgever werd het gemaakt naar een niet nader gespecificeerd Frans voorbeeld (red.).

Gaston Peeters had zijn examen van dokter in geneeskunst met onderscheiding afgelegd, en kwam nu als geneesheer te Rustighem zijn tent opslaan. Hoe hij in het zijn hoofd gekregen had juist in dit dorp te komen wonen, God is 't wijs; want moest hij er leven van zijn recepten, dan was hij vooraf veroordeeld van armoede te verhuizen, of... van gebrek te vergaan. Niet dat Gaston geen bekwaam geneesheer was - hij had immers met onderscheiding zijne laatste proef doorstaan - maar een geneesheer, hoe bekwaam ook, moet toch zieken te verzorgen hebben, en dat was juist hetgeen te Rustighem ontbrak. Het volk leefde er van hetgeen de grond het tegen werk en zweet uitkeerde.

70

Eenvoudig maar gezond voedsel - boerenkost, zoals de Vlaming zegt,- was zijn dagelijks eten, en men vond het er normaal met niets anders dan met klaar water zijnen dorst te lessen. Wel waren er enige ingezetenen, die den Zondag na de Vespers in de enige herberg van het dorp, het Zwaantje, onder vriendschappelijk geklets een glas bier dronken, maar als de zon ging slapen, volgde het volk van Rustighem haar voorbeeld. Men aanzag er de zondag als toegewijd aan den Heer en der rust, en ving den maandag welgemoed het werk weer aan. Vechten was te Rustighem ongekend. Waarom zou men er gevochten hebben? Dat het nooit gebeurde, dat men er eens met de vuisten, tegen elkaar om gelijk of ongelijk twistte, is echter niet geschiedkundig juist, maar het liep ten hoogste uit op een paar builen of een paar blauwe ogen.

Daarmee doet een geneesheer echter niet voort. Hij moet fortuin en naam maken met genezen van ziekten, hoe zwaardere hoe liever, gebroken armen of benen vermaken, enz. Hij moet immers 'gekleed' gaan, paard en koets houden, een knecht huren en ... betalen, en vele andere dingen, te veelvuldig om op te noemen. Nu, dit alles kost geld, dit ondervond Gaston en dat het gewin voor hem te Rustighem klein was, ondervond hij ook. In de drie maanden dat hij te Rustighem verbleef, had hij nog geen andere zieken onder handen gekregen, dan een drietal kinderen, die de kinkhoest hadden, en helaas, toch zo rap, zo rap genazen. Hij had veel tijd, al te veel tijd om met zijn boeken bezig te zijn, maar, wat baatte hem zijn kennis, wanneer hij ze niet kon gebrui-

ken! Hij reed dagelijks uit, nu al hier, dan al daar, opdat de Rustighemse boeren niet zouden bemerkt hebben, dat hij meer tijd dan werk had. De boeren waren wel slimmer dan hun muts stond, en als men hem zag, hoorde Gaston meer dan eens: «de dokter leidt nog eens zijn peerd wandelen !»

Dit alles begon de jonge geneesheer fel tegen te steken. De spotternijen van de boeren waren hem ver van aangenaam, en, daar hij met geen beurs goudstukken aan de hals ter wereld gekomen was, voorzag hij dat zijn laatste duit weldra zou verteerd zijn. Hij begon dus ernstig uit te zien naar een verblijfplaats, die een dokter beter schikte dan het gezonde Rustighem. Toen een boer hem eens wat al te vrijpostig zei, dat te Rustigheim voor elkeen werk was, maar niet voor een geneesheer, kon hij het niet langer kroppen, en met tranen van machteloze woede, verwenste hij zijn ambt en vervloekte hij het lompe Rustighem, waar de mensen niet wilden ziek worden.

En toen het nacht geworden was, kon Gaston niet slapen. In zijn verbeelding zag hij de boeren en de boerinnen van Rustighem met blozende bolwangen staan lachen rond hem, terwijl hij, de geneesheer zonder zieken, vergeleken met die gezonde boeren en boerinnen op een uitgemergeld spook geleek, en schrikkelijk bleek dreigde weg te smelten van spijt en schaamte. En toen het in zijn verbeelding alsmaar erger werd, wanneer de boeren rond hem begonnen te dansen, al zingend van dokter Grijzenbaard, sprong Gaston uit zijn bed, de haren uit zijn hoofd rukkend van wanhoop, en uitroepend: “Dat zal veranderen, al moest de duivel ervoor uit de hel komen”.

Die woorden waren nog warm uit zijn mond, of het venster van zijn slaapkamer sloeg open, en er kwam een klein mager manneken doorgekropen, pekzwart, met gloeiende ogen, horens op den kop, scherpe klauwen voor vingers, bokkenpoten, en een staart, die gedurig weg en weer kwispelde, als om de vliegen van zijn lijf te jagen. «Ge doet mij de eer, mij te roepen, heer dokter: hier ben ik !» sprak het. Zijn stem klonk als een gebarsten ijzeren pot.

Men ziet van hier hoe de dokter verschoot, toen hij dat zwart spook zag en hoorde. Het hellejong lette er niet op, en vervolgde ongestoord. “Je bent geneesheer en hebt geen zieken te behandelen !... Weldra zit gij op het stroo !... Ha, ha, ha !... Of wilt ge fortuin maken?

Gaston was nog niet van zijn ontsteltenis bekomen, toen het duiveltje - want het was er een - hem een flesje met bruinachtig vocht gaf, en hem gebod te drinken. Vastberaden nam Gaston het flesje aan, en zette het aan zijn lippen. Nauwelijks had hij enige druppels van die helledrank op zijne tong gevoeld, of zijn ogen schoten onder water, en hij wierp flesje en drank haastig door de venster. «Oei ! Dat brandt ! » riep hij.

Satans ogen schoten vuur. «Ongelukkige! Ge werpt uw fortuin door de venster!»

-
- « Moet ik mijne fortuin maken, met van dien bucht te drinken, ik blijf nog liever doodarm » zei de geneesheer.
  - « Dwaashoofd ! Dit is vergif... Vergif van mijn uitvinding! »
  - « Vergif... » riep Gaston ontzet, « en gij denkt, dat ik vergif zal drinken »
  - « Onnozele mens!... je mag er zelfs geen drinken, gij!... De mensen zullen dit drinken, en zo zult ge zieken te behandelen krijgen.»
  - « Meester Satan, ik dacht dat ge slimmer waart. Denkt ge dan dat de mensen vergif zullen drinken om mij genoeg te doen? »
  - «Komaan», sprak het zwart mannetje ten einde geduld, «men ziet wel dat gij nog maar sinds gisteren op de wereld bent, en dat gij de mensen nog niet kent. Meent gij misschien, dat ik dit vocht wil aanbieden in een fles waarop in grote letters te lezen staat : vergif!... Dat ware nu nog schoon!... Men giet dit in een fles, stopt die netjes toe en verguldt het stopsel. Men plakt een prachtig gekleurd en geschilderd papiertje op de fles, en zet daar in grote letters op 'Levenswater', 'Eau de vie'. De mensen zullen komen, dubbel en dik betalen, en, al smaakt het nog zo slecht, ze zullen drinken dat horen en zien vergaat! »
  - «'t Zou kunnen zijn!» wierp de dokter op, maar hij dacht het anders; «maar, zo de zaak nu lukte, wat.... »
  - Ik hoor u komen: gij denkt dat ik uw ziel zal vragen ter vergelding van de dienst, die ik bewijs. Neen, neen ! Gij zult niets anders doen, dan horende doof en ziende blind zijn: gij zult aan niemand van mijn bezoek spreken, en zwijgen over wat ge van de nieuwe drank weet. En nu, goeden nacht.»

En het manneke verdween door de venster. Gaston schoot als uit een droom, toen het zwart spook weg was. Hij kon niet geloven dat hij bezoek gekregen had, en dan nog wat voor een bezoek. Daarom besloot hij alles voor hem te houden, aan niemand iets te zeggen en de tijd af te wachten.

Maar 's anderendaags stond heel Rustighem in rep en roer. Iedereen wist dat bij baas Schavers, in het Zwaantje, een nieuwe dranksoort te krijgen was, die alle kwalen genas. De een sprak van geene tandpijn meer te zullen moeten lijden, de andere van geen maag- noch buikpijn meer te zullen voelen, een derde van geen hoofdpijn meer te kennen, en vele andere wondere dingen. Niemand kon zeggen, wie hen het nieuws verteld had, maar iedereen wilde de nieuwe drank proeven. Dat de baas uit het Zwaantje niet wist wat hij er aan had, toen hij 's morgens vroeg een honderdtal flessen nieuwe drank in zijn kelder vond, en meteen al dit volk naar zijn herberg zag komen om naar de nieuwe drank te vragen, kan men gemakkelijk verstaan. Dat hij ech-

ter niet kwaad was om de grote toeloop en de grote verkoop, moet nu ook wel niet gedacht worden. Voor overpeinzingen had hij echter maar luttel tijd. Met opgestroopte hemdsmouwen stond hij achter zijn toog, gedurig kleine glaasjes vol te schenken en zijn vrouw en dochter hadden de handen vol met het bedienen der klanten.

Bij het drinken had menige verbruiker eerst de tranen uit de ogen moeten wrijven, en de lippen tot een grijns doen samentrekken. Maar langzamerhand had men smaak gekregen in het bruine vocht, en het welhaast te weinig brandend gevonden. De tongen losten en welhaast was het een geraas, een gebabbel en een gelach in het Zwaantje, dat men er met geen stokken kon door slaan. Dit verblijdde de baas, en hij was geneigd de nieuwe drank als een geschenk des hemels te aanzien. Maar de tongen kwamen al lossen en lossen en al luider dreunden de verwarde stemmen van de verbruikers. Daar stonden reeds twee oude vrienden vijandig tegenover elkaar, met den klomp in de vuist, gereed om te slaan. Men wilde de twisters tot bedaren brengen, en toen dit niet lukte, koos elk verbruiker partij voor een van beide kampers. Weldra was de gelagkamer een klein slagveld geworden. Met stoelen en tafels en vuisten en voeten sloeg elkeen wild in het rond. Hoeveel er dien dag van het Zwaantje naar huis waggelden of gedragen werden, met builen of bietsen, met wonden of breuken, heb ik in de archieven van Rustighem niet kunnen vinden.

Hoe moet Satan in de vuist gelachen hebben, toen hij de uitwerking van zijn drank zag, en hoe moet hij gejubeld hebben toen er zooveel Rustighemmers zich aan de keten lieten leggen, waarmee hij ze later ging mogen naar de hel sleuren!

De geneesheer, intussen, had ook reeds van de nieuwen wonderdrank horen spreken. Hij wist aanstonds waar het paard gebonden lag: het bezoek, van het zwart mannetje schoot hem nu weer te binnen. Ook keek hij er angstig naar uit of het spook waarheid gesproken had, en of hij door de nieuwe drank werk zou krijgen. Hij behoefde niet lang te wachten: Boer Driessens had zijn arm gebroken, zijn knecht was een oor kwijt. Pachter Manke's voet was ontwricht, en zijn zoon was een rib gebroken, enz. Het was zo erg dat Gaston 's avonds doodmoe thuis kwam. Wanneer hij zich dan dacht te ruste te leggen, kwam de ene boerin na de andere hem vragen te komen zien naar haar man of haar zoon: «hij is bijna dood van de hoofdpijn », klonk het.

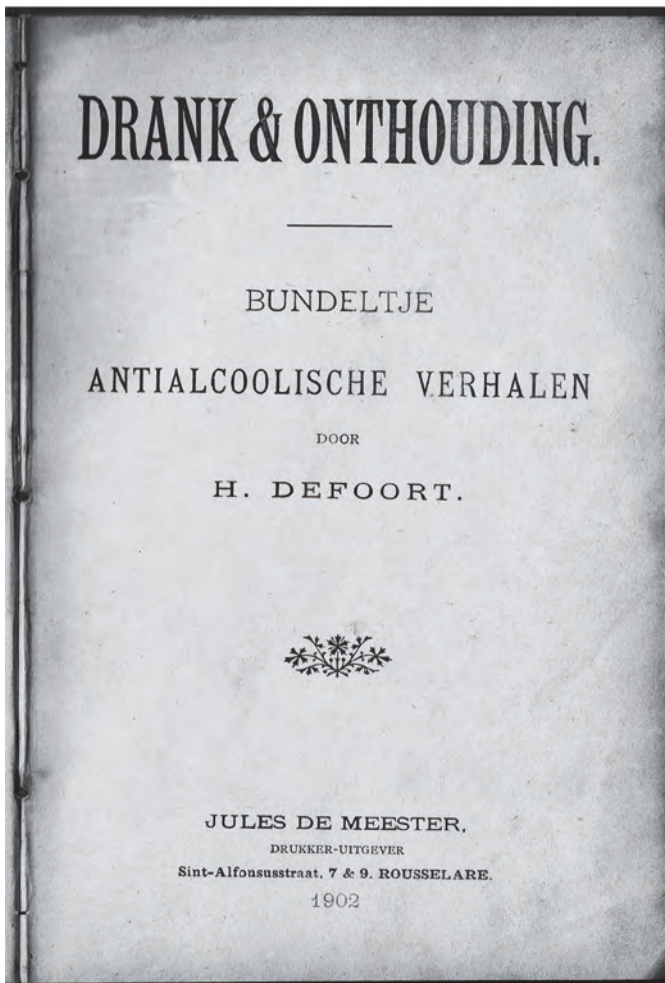
Gaston dacht eerst dat de tyfus in Rustighem uitgebroken was, maar toen hij de zieken onderzocht had, wist hij al gauw wat er gaande was. Hij moest erkennen dat Satan tot dan toe woord gehouden had. Hij vreesde dat het volk van Rustighem aan deze eerste les genoeg zou gehad hebben; maar Satan had gezegd: «gij kent de mensen nog niet», en weldra ondervond Gaston, dat Satan gelijk had, want in plaats van de nieuwe drank in het Zwaantje te laten liggen, dronken en herdronken de Rustighemmers tot het zo ver kwam dat zij

de nieuwe drank als levensnoodzakelijk aanzagen. De naam van Rustighern moest veranderd worden in Woelighem.

En de geneesheer? In het eerste speelt het hem weliswaar Satans aanbod aanvaard te hebben, maar weldra maakte hij van zijn hart een steen en hij wiegde zijn geweten in slaap met te denken dat het zijn schuld niet was dat de Rustighemmers dronken: hij praamde er hen toch niet toe...

Dank zij Satans uitvinding mocht weldra een tweede geneesheer naar Rustighem komen wonen en nooit is er nog een arts van armoede moeten verhuizen.

*Het boekje bevindt zich in de KBOV bibliotheek.
(boekencollectie te raadplegen via www.CaGeWeb.be)*

HERINNERINGEN AAN KANT, KANTWERKEN EN KANTCLUBS

Twee veteranen in de kantkloskunst halen herinneringen op. Ze vertellen over hun jeugd, toen ze leerden kloskant maken, 'spellewerken', en over de jaren zeventig en later toen ze actief betrokken waren in de werking van de kantclub waarin deze kunst in groepsverband aangeleerd werd en beoefend. Aan de hand van hun getuigenis kon volgend verhaal opgeschreven worden.

Marie-Jeanne De Smet (zie afb.)

Geboren te Gent in 1923, opgegroeid in de Rabotstraat niet zo ver van het stadscentrum, leerde Marie-Jeanne als zesjarige kantklossen van haar mama, die het zelf geleerd had van een deftige Brugse 'ieffrauwe'. Kant maken was trouwens een familietraditie. Van een overgrootmoeder afkomstig uit Bailleul (Belle in Frans Vlaanderen) bleven zelfs spellewerkliedjes bekend, waarvan Marie-Jeanne, melomaan, zanglerares en begiftigd met een buitengewoon geheugen, een bijzonder exemplaar 'Toe kinderzens, werkt al zeere' met muzieknotatie liet opnemen in dit tijdschrift (VMD, jg. 13, 2015 nr. 3, p. 74).

In het gezin De Smet werd er niet gespellewerkt om den brode voor kantuitzetters. In die tijd vervaardigde men in families van kleinburgers 'kanten': afboordsels, om kleding voor het eigen gezin of vrienden op te smukken. Ook grotere stukken zoals wiegversiersels en kussenslopen werden gemaakt. De kanten boordsels waren uit stevig dik katoengaren gemaakt en sterk. Ze gingen drie - vier kussenlevens mee.

Hilda Pintelon

Hilda Pintelon, geboren in 1932, groeide op in de Gentse Sint-Pieterswijk en ze bleef er ook later wonen in de Tennisbaanstraat. Na een kleuterschooltje in het stadsonderwijs kwam ze terecht in Sint-Bavo en later volgde ze les in het Provinciaal Handels- en Taalinstituut, beter gekend als de English Club, Savaanstraat. Eerst werkte ze bij de Nationale Bank, later bij de Stad.

Voor haar bracht handwerken een extra moeilijkheid mee, doordat ze linkshandig was. In die tijd werd dat de kinderen afgeleerd. Thuis kon ze wel linkshandig werken en vlotte het handwerken, wat ze trouwens zeer graag deed.

Door de grote toestroom van belangstellenden was er op de kantclub, waar Hilda bij aangesloten was, nood aan materiaal. De pa van Hilda 'zat' in de

textiel, wat zekere voordelen bood voor de aanschaf van materiaal, vooral vlasdraad. De man van een vriendin was houtbewerker en ook houtdraaier en maakte als vriendendienst, klosjes voor de club, nu heeft de zoon Jan De Martelaere een bedrijf dat klosjes wereldwijd levert in alle houtsoorten en in alle modellen.

De KBOV kantclub

In 1969 begon men in de schoot van de KBOV (Bond van Oost-Vlaamse Volkskundigen) met kantwerken in clubverband. Zo ontstond in het 'Museetje van Folklore' onder de hoede van de KBOV de nog steeds bestaande kantclub. Men kwam er voor de club, niet voor de KBOV. De voorzitter van de bond, Renaat Van Der Linden, was de kantwerkers zeer genegen. Gustaaf Weze werd voorzitter van de kantclub. Hij had een neus voor zaken. Zo kocht hij bv. eens een hele voorraad op van 'cônes' (spinbankkegels). De KBOV heeft er nu nog een tweehonderdtal in voorraad. Denise Impens - Van Peteghem volgde Weze op en was 20 jaar voorzitter, tot in 2009 Alles verliep informeel: geen bestuursvergaderingen, geen jaarverslagen, etc.

Meteen nadat Hilda Pintelon gehoord had van de kantclub - ze was reeds lid van KBOV uit interesse - sloot ze zich aan; dit vanaf de tweede les in 1969. Marie-Jeanne De Smet, die als kind al een basis verworven had, was er wegens een operatie niet bij vanaf het begin, wel vanaf het tweede jaar.

76

De eerste leiders en instructeurs waren Edmond Robiette en Mathilde Miry. Die laatste werd opgevolgd door Lea Van Dijk - Van Hooren die een monitrice cursus gevolgd had in Brugge. Ze bracht de school tot bloei samen met een competente groep leraars. Toen mevr. Miry ernstig ziek werd, volgde Hilda Pintelon haar op. Ze assisteerde eerder al mevr. Miry, die in haar buurt woonde en op gegeven moment het grote aantal klossters niet meer alleen aankon. Hilda kreeg telkens op voorhand les bij haar thuis, zodat ze haar bij de volgende les al kon helpen. Mevr. De Schrijver, een specialiste in 'cluny', werd opgevolgd door Marie-Jeanne De Smet, die behalve les in cluny, ook les gaf aan de kinderen: de Katelijntjes. Ze is vele jaren les blijven geven. In de jaren negentig kwam Martine Engels haar opvolgen, een zeer goede lesgeefster. Katrien De Wit, een goed element, bleef in de Katelijntjes actief, hoewel ze eigenlijk al had mogen opschuiven naar de 'dames'.

Andere scholen en leerlingen

Het kantinitiatief van de KBOV vond navolging. Nogal wat vrouwengilden en individuen voelden zich geroepen om ook met iets dergelijks te beginnen, maar ze realiseerden zich niet dat een les of drie niet volstonden. Een leertijd van minstens één jaar (met dagelijks oefenen!) is nodig om goeie werkstukken te produceren.

Kantklossen te Sint-Amandsberg

Ter gelegenheid van de jaarfeesten in het Begijnhof te Sint-Amandsberg werden er in Convent nr. 48 een demonstratie gehouden van kantklossen, een oud ambacht welke heden weer beoefend wordt maar dan meer als ontspannende hobby.

We konden er een mevrouw bewonderen welke met vaardige vingers de kleine kunststukjes vervaardigde.

In het zaaltje waren er verschillen-

de modellen tentoongesteld van Gents kantwerk.

Volgens enkele ingewijden is de techniek van kantklossen zeer moeilijk uit te leggen, men moet het stukje voor stukje aanleren en zeer veel geduld hebben, niettemin bestaan er verschillende goede uitgaven over deze oude kunstambacht.

In het Gentse worden voornamelijk

kursussen gegeven in het museum voor folklore aan de Kraanlei; ook zijn er oefenstanden in Convent Engelbertus van het begijnhof om de veertien dagen door de groep 'Idria'.

Tijdens de voorbije avonden van het begijnhof werden er uitgebreide voorstellingen van kantklossen gegeven en ook op de vorige kunstmarkt op de Kapellenberg te Sint-Amandsberg was een oud vrouwtje ermee bezig.

Deze oude kunst schijnt dus zeker niet vergeten en de interesse van de jeugd staat borg voor de toekomst. (J.B.A.)

Een kantwerkster in het begijnhof te Sint-Amandsberg.

Afb. 1. Marie-Jeanne De Smet, vandaag op zeer hoge leeftijd nog zeer actieve bewoonster van het Groot-Begijnhof

In de stadsschool Story werden er meerdere dagen per week lessen ingericht onder de naam 'Kantacademie'. De inrichting was en is die naam waard. In die tijd kwamen er steeds meer al of niet goed werkende kantclubs bij, die veel leerlingen van de KBOV kantclub afpakten. In het Sint-Amandsbergse begijnhof was er de Mattekensclub onder de leiding van mevr. Gysseling. Dat belette niet dat de KBOV kantclub gedurende vele jaren toch nog heel wat leerlingen bleef tellen, tot zelfs vijftig, die elke zondag les volgden.

De meesten die als kinderen er aan begonnen, kwamen uit de leeftijdsgroep 8 tot 15 jaar. Er waren er tot 15 per jaar. Veel leerlingen begonnen, maar weinigen hielden het vol. Ook mannen waren van de partij en sommigen deden het erg goed. Naast de al gemelde Robiette was er de man van Elva (Elvira) die het beter deed dan zijn vrouw en een verpleger die uitmuntend werk leverde.

Clubleven

Af en toe mocht er gefeest worden. Zo was er het feest van Sint-Anna, waarop men kramiek at. Tentoonstellingen waren er ook, o.a. in 1986 toen er geëxposeerd werd met stukken uit de collectie van de 'Visitatie'. Dit zusterklooster, destijds gevestigd in de Onderstraat bezat 'schoon gerief', waarlijk prachtig. Daarnaast ook rekeningenboeken en lijsten van 'fournisseurs'. Andere geëxposeerde stukken waren de 'bedankingswerken' die de leerlingen maakten aan het einde van hun opleiding.

Om de vijf jaar werd er geëxposeerd, vooral in het kader van de KBOV in het Museum voor Volkskunde aan de Kraanlei. Later ook wel in het Stadhuis, in de Kathedraal en in enkele andere steden waaronder Brugge. Er waren ook contacten met andere streken, waar geëxposeerd werd: Hondskoote, Coudekerque, Ninove. Er is een Organisation Internationale de la Dentelle au Fuseau et à l'Aiguille (OIDFA), waar ook aan tentoonstellingen werd deelgenomen. De club bezocht in Calais het mooie Musée de la Dentelle met vooral kantmachines en machinale kant, de specialiteit van die stad.

Voor wat de toekomst betreft is Hilda Pintelon van mening dat er altijd wel mensen zullen zijn die zich tot kantwerken aangetrokken voelen. Maar het is bepaald niet eenvoudig. De moeilijkheidsgraad wordt onderschat. Het is wel een erg boeiende hobby!

GIFTEN

Alex Danneels - Courier de Gand

Alex Daneels uit Zwitserland vroeg de KBOV of zij belangstelling had voor zijn volledige collectie jaargangen van het franstalige weekblad *Courrier de Gand*. Dat weekblad rolde op 18 april 1975 van de pers en was een antwoord op het gebrek aan regionaal nieuws uit het mondaine en culturele leven van de francofonen in Vlaanderen en in het bijzonder in Gent. Antwerpen kreeg een paar weken later een eigen *La Semaine d'Anvers*. Het Gentse blad bleef verschijnen tot 1994 waarna de naam wijzigde in *Le nouveau Courier*, dat tot op het eind in 1999 getrokken werd door R. Pernot en Nicole Verschoore, germaniste en schrijfster van gewaardeerde franstalige romans.

De KBOV is de heer Daneels bijzonder dankbaar voor deze belangrijke bron van informatie over de franstalige minderheid in Vlaanderen. Bovendien heeft de heer Daneels ook de hoge kosten van de verzending van het 40 kg zware postpakket voor zijn rekening genomen.

Joseph Dauwe - Wenskaarten

De hr Dauwe, gedeputeerde provincie Oost-Vlaanderen bevoegd voor oa cultuur, bezorgde de KBOV 38 archiefdozen met eindejaarswensen. De KBOV beschikte reeds over een beperkte verzameling die nu schitterend wordt aangevuld. Naast een prosopografische studie, kan hiermee ook mooi de veranderingen in de traditie van de papieren wenskaarten worden bestudeerd.

Prof. dr. René Haeseryn - Volkskundebibliotheek

Recentelijk is op 13 april een van de oud-bestuurders van de KBOV overleden, m.n. prof. dr. René Haeseryn (1929-2016). Hij was docent aan de Universiteit Gent en het HIVT te Antwerpen. Aan de Gentse universiteit was hij actief in het Seminarie voor Volkskunde, dat na zijn pensionering opgedoekt werd. In Leuven (KUL) zou hetzelfde gebeuren met de leerstoel Volkskunde na de pensionering van prof. S. Top.

De heer Haeseryn beschikte over een meer dan uitgebreide bibliotheek. Zijn zoon Walter, die deel uitmaakt van de redactie van de Algemene Nederlandse Spraakkunst (de 'ANS') [Radboud Universiteit], mailde de KBOV met de vraag of wij belangstelling hadden voor wat volkskundige werken uit de bibliotheek van zijn vader. Een dergelijk aanbod slaat de KBOV niet af. Het aanbod was evenwel overrompelend. Onze bibliotheek is opnieuw een mooie reeks boeken rijker specifiek over volkskunde en wat nog belangrijker is, wij hebben er een uitgebreid archief van prof. P. De Keyser, medestichter van de KBOV in 1926, aangetroffen en dat ook mogen overbrengen naar onze bibliotheek. Opnieuw kunnen we hier niet genoeg onze dank uitspreken voor deze handgift.

INHOUD

Woord vooraf	1
Dienstpersoneel bij elitehuishoudens in Vlaanderen in de 18de en 19de eeuw. DANNY MATTENS	2
Over dienstboden bij landbouwers in Vlaanderen (17de-19de eeuw). DANNY MATTENS	32
Met eikelvarkens van Saint-Ghislain naar Leuven in het jaar 1507 ERNEST EYLENBOSCH	49
Driekoningen en het 'sterrenzingen' JAN BOUCKAERT	56
80 Post-mortemfotografie: een inleiding BARBARA VOS	60
Het fortuin van de geneesheer HECTOR DEFOORT	70
Herinneringen aan kant, kantwerken en kantclubs	75
Giften	79
Inhoud	80